

ВОЛОДИМИР СІЧИНСЬКИЙ

ЧУЖИНЦІ ПРО УКРАЇНУ

П'ЯТЕ ВИДАННЯ

WOLODYMYR SICYNSKYJ

FOREIGN VOICES
ON
U K R A I N E

E D I T I O N   P E T R O   P A V L O V Y C H

PRINTED WITH THE PERMISSION OF UNRRATEAM 558

ВОЛОДИМИР СІЧИНСЬКИЙ

ЧУЖИНЦІ ПРО УКРАЇНУ

ВИБІР З ОПИСІВ ПОДОРОЖІВ ПО УКРАЇНІ
ТА ІНШИХ ПИСАНЬ ЧУЖИНЦІВ ПРО
УКРАЇНУ ЗА ДЕСЯТЬ СТОЛІТЬ

П'ЯТЕ ВИДАННЯ

ВИДАННЯ ПЕТРА ПАВЛОВИЧА

АВҐСБУРҐ 1946

PRINTER: DR. J. KIRSCH — ASCHAFFENBURG.

З ПЕРЕДМОВИ ДО І-го ВИДАННЯ

Описи подорожів по Україні та інші писання чужинців про нашу Батьківщину і наш нарід, — це незвичайно цінний скарб для пізнання минувшини і сучасности українського народу у всіх проявах його життя і творчости.

Поруч з історичними документами і памятками минувшини, мемуари, записки, ітінерари та інші писання сучасників відтворюють більш живо і рельєфно саме життя, а не лише сухі факти, наслідки, відгуки, що попадали, часами зовсім випадково, на перґамени та інші писані памятки.

Вартість ріжних описів, мемуарів, подорожів, реляцій, переказів і т. д. — ріжна, в залежности від обставин, часу, особи автора, його завдання, мети, тенденції. Одначе не рідко і найбільша тенденція дає цікавий матеріял для освітлення малознаних фактів минувшини. З окрема описи подорожів менше вартісні з погляду реєстрації певних подій або — насвітлення так званої фактичної історії, зате дають вони величезний і дорогоцінний матеріял про географічні, побутові, економічні особливости країни у всіх найріжнороднііших галузях краєзнавства. Бо коли у кожного автохтона, що постійно сидить на своїй землі, витворюється якась інертність, байдужість до свого „знаного" оточення, то в чужинця, що приїздить до нової для нього країни, спостережливість завжди загострюється, увага зосереджується на нових для нього явищах і зявляється органічна потреба поділитися своїми враженнями зі своїм оточенням.

І так з тих писань чужинців маємо силу відомостей про такі, наприклад географічні особливости України, як вигляд території, підсоння, рослинність, тваринність, комунікацію та ін.; далі — про національні змагання, військо, духову і матеріяльну культуру; з етнографічних особливостей — про побут,

звичаї, вдачу народу; з господарських відносин — про торговлю, промисл, соціяльні відносини і т. д.

Властне, завданням автора було зібрати всі ці відомости з українського краєзнавства порозкидані в писаннях ріжних чужоземних письменників — арабських, візантійських, західньо-европейських, східних, ближчих і дальших сусідів і більше віддалених народів.

І цікаво, хоч ці чужинці часто приїздили з неприхильним до нас наставленням, не рідко навіть як неприятелі або як союзники наших ворогів, проте у більшости їх писання були (або бодай кінчалися) прихильно до українського народу, а тим більше, коли порівнювали нас з іншими народами і нашими ближчими і дальшими сусідами!

Отже, знайомство з такими авторами-чужинцями мимоволі збуджує і зміцнює нашу національну свідомість, нищить зневірря і шкідливе почуття менше-вартости (порівнюючи з іншими народами) та закріплює й загартовує нашу національну гідність.

АВТОР

З ПЕРЕДМОВИ ДО IV-го ВИДАННЯ

Успіх першого видання і прихильна оцінка літературною критикою цієї книги, спрямували автора до дальшої інтензивної праці над розшуком і опрацьованням чужинецьких матеріялів про Україну. Крім того, у першому львівському виданні, через обмеженність розміру книги, могла бути уміщена лише частина виготовлених матеріялів і то в скороченому вигляді. Тому це четверте видання є значно поширене, передовсім новими авторами, а також доповненнями текстів тих авторів, які вже були в першому виданні.

АВТОР

ПЕРЕДМОВА ДО V-го ВИДАННЯ

Видання цієї книжки має вже свою історію — не зовсім звичну для видавничого руху і цензурних умов.

Перше видання „Чужинці про Україну" було видане літоґрафічним способом у праці автора „Вступ до Українського краєзнавства" (Прага 1937, ст. 128, вел. 8^0), що мав служити підручником для старших клясів української ґімназії. „Чужинці про Україну" займали другу частину „Вступу", як хрестоматія для читання.

Друге, значно поширене видання, що друкувалося звичайним друкарським способом, появилося у Львові в 1938 р., як додаток до часопису „Літопис Червоної Калини". Тоді при кожному з 12 чисел часопису, додавалося 1—2 друкованих аркушів „Чужинців", книжкового формату зі своєю власною паґінацією. Кількість друкованих примірників „Чужинців" (коло 3.000) значно перевищувала наклад „Літописи", так що в кінці 1938 року появилась окрема книжка (коло 2.000 прим.) „Чужинці про Україну" (Львів 1938, ст. 212, мал. 8^0, з 7 ілюстр. в тексті і 15 ілюстр. на окремих таблицях). Останнє видання ріжниться від додатків „Літописи Червоної Калини" тим, що польська цензура наказала усунути або замазати деякі місця тексту чужинецьких авторів та вирізати „Мапу України голяндського походження кін. XVII ст. (Бібліотека Баворовських у Львові)" з надписом „Ukranie" і „Okraina" (після стор. 128). Це друге (друковане) видання дуже швидко розійшлося і видавництво видрукувало в початку 1939 р. другий наклад книжки стереотипом, не повідомивши автора про свій замір. Це III видання ріжниться від II-го тим, що в передмові (яка складалася наново ручним способом) зроблено 6 друкарських помилок!..

Третє видання, так само як і друге, теж дуже швидко ро-

зійшлося і автор приступив до друку четвертого видання, яке появилося у Празі в 1942 році (ст. 244+8 табл. з 28 ілюстр., 8⁰, наклад 3.000). Одначе пражське видавництво не погодилося зазначити, що це четверте видання, лише „Друге виправлене і значно доповнене видання", мотивуючи тим, що перше видання було літоґрафоване, а третє вийшло „нелеґально".

Пражське видання (IV-те) значно доповнене, порівнюючи з першими двома виданнями, не тільки текстовим матеріялом і новими авторами-чужинцями, але також ілюстраціями, довідковим матеріялом та літературою предмету. Хоч книжка перейшла подвійну німецьку цензуру (в Празі і Кракові), одначе в березні 1944 р. „Ґестапо" заборонило продаж і розповсюдження книжки...

Це пяте видання „Чужинці про Україну" задумане, як популярне видання, в скороченому вигляді. Причиною до того були труднощі з друком більшої книжки та бажання дати книжку не дорогу, доступну для найширших верств громадянства. З цієї ж причини довелось відмовитись від цілого довідкового матеріялу, що в IV-му виданні займало цілих 32 сторінок. Одначе в цьому пятому виданні зібрано все найважлиіше — найбільш цінне, цікаве і поучаюче, що писалось про Україну чужинцями.

Як і в попередніх виданнях, автор старався не обтяжувати читача довшими історичними екскурсами і не переладовувати тексту примітками та бібліоґрафічними нотатками, зате подавати, поможности, ориґінальні тексти цитованих авторів. З другого боку, додані тут необхідні інформації, пояснення, зауваження, висвітлення про характер кожної доби, їх діячів, провідників та самих авторів-чужинців.

Для більшої ясности, в текстах перекладів уживано двох родів дужок: в округлих дужках ( ) писано синоніми—відміни значення слів чи цілих виразів, а в прямокутних дужках [ ] пояснення, висвітлення або розшифровання назв тощо цитованого тексту.

Автор переконаний, що такою синтетичною формою видання та більш популярним і стислим способом викладу, „Чужинці про Україну" будуть більш доступні і корисні для ширших верств читача.

АВТОР

I. НАЙСТАРШІ ВІДОМОСТИ ПРО УКРАЇНУ

Про нашу землю найстарші відомости належать грекам і арабам. Коли перші чисто описові і торкаються лише самої території, то арабські — вже чимало говорять про самий нарід. В IX—X ст. араби були дуже культурним народом, як купці багато їздили по ріжних землях і тому на свій час вважалися першими географами в світі.

Майже всі арабські письменники ясно відріжняють славян від „Руси", при чім головним містом славян вважають Київ, який називають „Куяб". Про самий нарід кажуть, що вони займаються хліборобством та почасти скотарством, є суворі і войовничі.

„Як у кого з них родиться син — пише **Ібн-Даст** в X ст. — він бере голий меч, кладе перед новонародженим і каже:

— Не залишаю тобі в спадщину ніякого майна, матимеш тільки те, що здобудеш цим мечем...

Міст у них велике число і живуть вони просторо".

Аль-Масуді, письменник 20—50 рр. X ст. подає не тільки географічні відомости, але також поділ славян на племена та їх особливости. Про славян говорить, що „вони поділяються на багато народів і деякі з них християни, є поміж ними також погане і ті що поклоняються сонцю". Окремо від цих народів згадує „русів". В другому місці, оповідаючи про „поган в країні хозарського царя" пише,

що „деякі племена з них є славяни і русини". Кажучи про славян зауважує: „Вище ми вже оповіли про короля, котрому в минулі часи підлягали інші (решта) їх королів, себто про Маджака — короля Валинани [Волиняки або Поляне] — нарід котрий є одним з основних (корінь зі славянських корінів) славянських народів, вони поважаються поміж їхніми народами і мали перевагу поміж ними. Але потім пішло розєднання поміж їхніми народами, лад їх був порушений, вони прийшли до занепаду (поділилися) і кожне племя вибрало собі короля, як то ми вже казали про їх королів, з причин, які оповідати було б занадто довго".

Знова про „Русь" говорить таке:

„Руси складають численні народи, що поділяються на розріжнені племена. Поміж ними є нарід, що називається Лудана, котрий є одним з найчисленніших поміж ними. Вони мандрують з крамом в країну Андалус [Еспанію!], Румію [Рим, Італія або Візантійська держава], Кустантинію [Царгород] і Хозар. Після 300 року Гиджри [912—913 р. по Хр.], трапилося, що коло 500 кораблів, де на кожному було 100 людей (з Руси), увійшли в протоку Найтаса, що зєднується з хозарською рікою [Хозарським морем?]". Далі оповідається, що Руси з успіхом воювали з ріжними народами на побережжі Каспійського моря і досягнули навіть Баку.

Знова інший арабський письменник 70-их рр. X ст. **Ібн-Хаукаль** в книзі „Книга шляхів і держав" пише, що Русь знищила своїх сусідів: „Тепер не залишилося і сліду ані від Булгара, ані від Буртаса, ані від Хазара, бо Русь напала (знищила) всіх їх, забрала в них всі ті краї і привернула до себе".

Про нашу землю і звичаї наших предків найбільше пише згаданий вже **Ібн-Даст:**

„Поміж країною Баджнаків [печенігів] і країною славян десять днів дороги; на початку славянської землі є місто Куяб [Київ]. Шлях до їх країни йде степами, бездоріжжям, через потоки і густі ліси. Країна славян — край рівний і лісистий; в лісах вони і жиють. Вони не мають ані виноградів, ані ріллі. З дерева виробляють подібне до кухлів, в котрих і вулики для пчіл і мед пчіляний заховується; це зветься у них — улигидж і один такий кухоль містить коло 10 кварт його. Вони пасуть свиней, також овець. Як котрий умре, вони палять його труп. Жінки їх, як хто вмре, деруть собі ножем руки й лице. На другий день після палення небіжчика, йдуть до того місця де це сталося, збирають попіл, складають в начиння і ставлять на горбі. За рік по смерти небіжчика, беруть кухлів двадцять меду, іноді трохи більше, іноді трохи менше, несуть на той горб, там само збирається й родина небіжчика, їдять, пють і потім розходяться.

Найбільше сіють просо; в жнива беруть просіяні зерна проса в корці, підносять до неба й кажуть:

— Боже, ти дав нам страву, дай і тепер її досить!

Є в них ріжні кобзи, гуслі і дудки; дудки довгі на два лікті, а кобза має вісім струн. Напиток роблять собі з меду.

Що до Руси, то вона на острові, що оточений озером. Той острів, де живуть вони (Русини) має просторінь на три дні дороги, вкритий лісами і болотами, нездоровий і такий вогкий, що як ступиш ногою, то вона трясеться, бо так пересякнута водою. Вони мають короля, що зветься Ханан-Рус; чинять наїзди на Славян (!), приїздять кораблями, висаджуються, забирають їх в неволю, везуть в Харван (Хазран) і Булгар [над Волгою] і спродують там. Ланів не мають, а живуть з того, що привозять з землі Славян.

Вони не мають ані нерухомого маєтку, ані міст, ані

ланів; єдиний їх промисл — торговля соболями, вивірками та іншими футрами, які й продають хто купить; заплату грошову завязують міцно до своїх пасів... З рабами поводяться добре і дбають про їх одяг, бо використовують їх при торговлі. Гостей шанують і добре поводяться з чужинцями, що шукають у них оборони; і з усіма хто в них часто буває, не дозволяють нікому зі своїх кривдити і утискати таких людей. У випадку, як хто скривдить, або притисне чужинця, допомагають й боронять (скривдженого). Мечі мають [схожі?] сулаймонові. Як котрий з поміж родів просить помочи, всі виходять до боротьби; між ними нема розріжнення, але воюють з ворогом одностайно, поки його не переможуть. Як котрий має справу проти другого, то кличе на суд до короля і перед ним сперечаються; як король скаже свій присуд, виконують, що він сказав. Коли ж обидві сторони не вдоволені королівським присудом, то за його наказом мусять остаточне рішення зробити зброєю: чий меч гостріший, той і має верх. До цієї боротьби родичі (з обох сторін) приходять озброєні і стають; тоді суперники починають битись і хто переможе, той справу виграє після своїх вимог.

Вони відважні і хоробрі. Як нападають на інший нарід, то доти не відступлять, доки не знищать (його) цілком; гнетуть переможених і роблять їх невільниками. На зріст високі, гарні на вигляд і в нападі сміливі, та цю сміливість не виявляють на коні, але всі свої напади і походи чинять на кораблях. Штани носять широкі — сто ліктів матерії йде на кожні. Одягаючи такі штани, збирають їх коло коліна і привязують до нього. Усі постійно носять при собі мечі, бо мало вірять один одному, а що підступ в них річ звичайна: кому вдасться здобути хоч малий маєток, зараз же рідний брат або товариш починає заздро пози-

рати і силкується, щоб як небудь того вбити або зрабувати".

Ібн-Якуб, арабський письменник 60-их років X ст. у своїх „Записках" подає таку загальну характеристику наших предків: „Взагалі Славяни — люди сміливі, здатні до походу і як би не було розріжнення серед їх численних і розкиданих племен, то не міг би з їх силами боротися ані один нарід у світі. Вони замешкують краї найбагатші оселями і життєвими засобами. Пильнують хліборобства і щодо здобування собі на прожиток, переважають всі народи півночи. Крам від них йде морем і суходолом до Руси і Царгороду".

Грецькі, візантійські джерела VI—X ст. торкаються переважно боротьби візантійських імператорів з київськими князями передхристіянських часів. Тому з цих джерел довідуємось про військову силу, велич та політичну й економічну експанзію старої України-Руси.

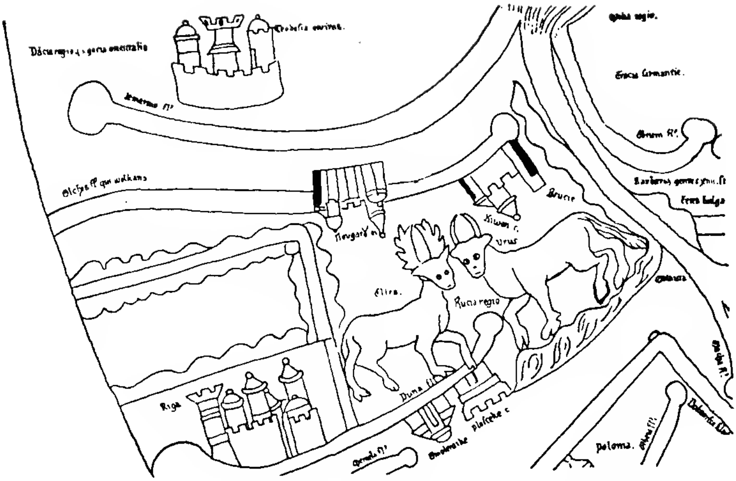
Один з найдавніших візантійських письменників **Прокопій** в другій половині VI ст. писав: „Народами Склавинами і Антами не править один муж, але з давних часів живуть так, що порядкує громада, і для того всі справи, чи щасливі чи лихі, йдуть до громади. Не знають долі (фатуму) і зовсім не признають, щоб вона мала якусь силу над людьми. Шанують вони річки, німф і деякі інші божества, жертвують їм всім і з цих жертв ворожать собі".

Більш докладні відомости про тих же Словен і Антів подає інший візантійський письменник і цісар **Маврикій** (582—601):

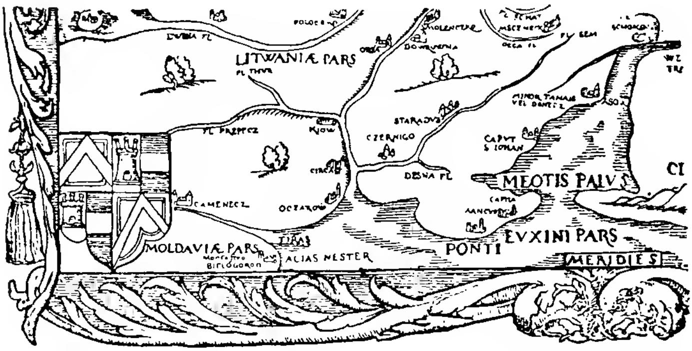
„Словени й Анти, мають однаковий спосіб життя й однакові нахили; вони вільні й ніколи не даються намовити під ярмо чужої влади, а вже ніколи на власній землі. Їх

багато й вони витривалі, легко зносять і спеку і холод, сльоту, наготу тіла й голод. Для тих, що їх відвідують, вони ласкаві й зичливо переводять їх з місця на місце, куди їм треба. Коли б, через недбайливість господаря, гість потерпів яку шкоду, то той, що передав гостя другому господареві, підняв би війну, бо вони вважають своєю святістю — пімстити кривду гостя. Тих, що попадають до них в полон, не задержують, як це роблять інші народи, але призначивши їм якись час, лишають їм до вибору, чи захочуть, за якимсь викупом, вернути до своїх, чи залишитися поміж ними, як вільні і приятелі... Їхні жінки бувають чесні понад міру, а багато їх вважає смерть чоловіка за власну, й радо самі себе гублять, не вважаючи свого вдовицтва життям... Вони цілковито віроломні й не тривкі в договорах. Уступають радше перед силою, аніж подарунками. Та коли поріжняться поміж собою, ніколи вже не погодяться, ніколи не тримаються спільного рішення. Бо кожен із них має свою думку й ніхто не хоче уступити другому. Тому, що в них багато князів, що живуть у незгоді, не шкодить — так радить Маврикій — позискати одних проти других, чи слушністю, чи подарунками, головно тих, що живуть при кордоні".

Патріярх **Фотій** († 891 р.) — свідок облоги Царгороду нашими предками, пише про них: „Нарід дикий і суворий, без страху... все руйнує, все нищить... Чи пригадуєте той час незносний, тяжкий, коли прийшли до нас варварські кораблі, дихаючи чимсь суворим, диким, погибельним... Коли вони йшли попри місто, несучи, виставляючи пловців з четами, мов би загрожуючи місту смертью від меча... Коли переляк і темрява опанувала розум, і вухо прислухалося тільки до одної вістки: варвари перелізли стіну, і вороги опанували місто! І то яке місто! — Місто (Цар-

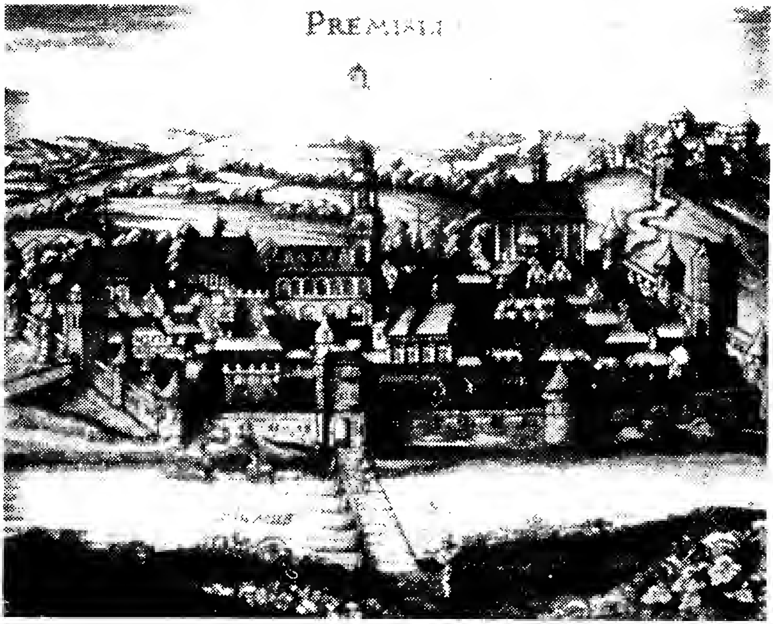

1. Мапа світу Беатуса X—XI ст. з територією України.

2. Україна на мапі в „Записках" Герберштайна 1556 р.

3. Львів у виданні „Civitates orbis terrarum", Кельн 1617 р.

4. Перемишль на голяндській ґравюрі 1659 р.

город) оздоблене здобичею з багатьох народів, який нарід хоче зробити тебе здобичею! Ти, що здобував багато трофеїв над ворогами Европи, Азії і Ливії, як підняла над тобою тепер спис, варварська, проста рука, щоб над тобою поставити трофей!"

Лев Диякон з Малої Азії [що мала живі звязки з Україною], у своїх писаннях коло 990 р. так характеризує наших предків, що далеко не віддаляється від вдачі сучасних українців, хоч писалося це тисячу років тому:

„Нарід нерозважний, войовничий, сильний, що нападають на всіх сусідів — вони ніколи, хоч і переможені, не віддаються в руки ворогів і якщо не сподіваються вирватися, (то) встромляють собі в нутро меч і так себе забивають". Про кн. Святослава пише, що він „палкий, сміливий, відважний, діяльний". На пропозицію візантійського імператора забратися з Мізії (сучас. Болгарія), яку Святослав обсадив зброєю, князь відповів, що „як Ромеї (Візантія) не схотять заплатити (за його втрати) — нехай скорше забираються з Европи, бо то їм не належить, і до Азії переходять!"

Тут знаходимо також одинокий свого рода в історії опис, як виглядав київський князь:

„Середнього зросту, не занадто високий, але й не низький, брови мав густі, очі сині, ніс короткий, борода оголена, на верхній губі густе і довге волосся, голова зовсім оголена, з одного боку висів чуб, що означало значний (вищий) рід; шия здорова, плечі широкі і взагалі дуже добре збудований".

Відомости про Україну старокняжої доби в західньоевропейських джерелах, зокрема хроніках, попадаються рідко і випадково. Не багато було мандрівників XI—XIV ст.,

що записували свої враження. У відміну від арабів і греків, вони більше уваги звертали на матеріяльну сторінку життя, їх дивує багацтво землі, пишність княжого життя, розміри столиці — Києва, кількість будов та ріжних ужиткових виробів. Починаючи з середини XIII ст., після татарської навали, подорожники оминали Україну, більше їх зявляється в XV і XVI століттях.

Бруно з Кверфурту, коло 1008 р. писав про Володимира Великого, що це „князь великий і багатий володар", дуже гостинний і добрий.

Тітмар еп. Мерзебурґський коло 1017 року записує у своїй „Хроніці", що у „Хитаві" (Києві) столиці королівства, яке велике і сильне є „більше 400 церков і 8 ринків, люду несчисленна сила".

Жільбер де-Лянуа, посол Франції, Англії і Бурґундії, що був на Україні та ін. краях Східньої Европи в рр. 1412 і 1421, пише м. ін. про Камянець Подільський, як „прегарно розташоване місто", де лицар-капітан Поділля Гедигольд „пишно мене приняв, дав мені прекрасні подарунки, харчі і прекрасні обіди". В той же час про свій побут у Новгороді і Пскові пише, що тут обіди „найбільш дивні і незвичайні з усіх, які мені колинебудь доводилося бачити". Дивувало посла також, що в Новгороді жінок купували на базарі, як худобу, але монет не вміли вибивати, тільки вживали кусники срібла та ріжні футра, як грошеві засоби...

Альберт Кампензе, в листі до папи Климента VII, коло 1523—1534 р., пише про московське князівство (Moscovia), що воно заселене ріжними народами: юґри, карельці, печоране, вогуличі, череміси. Далі згадуючи про наші землі пише: „Київ столиця давнішої держави Росів (stato de Rossi), при річці Бористені [Дніпро], є одним

з найгарніших і найбагатших міст, не зважаючи на те, що був пограбований і спустошений до краю жорстокістю і несамовитістю татар, котрі ще і тепер сусідуючи з Литвою, роблять часті напади на землі Росів, від чого ці землі під цей час дуже мало заселені.

С. Герберштайн, визначний дипльомат, що двічи їздив на Московщину і Литву, а можливо був також на Україні, у своїх „Записках", що витримали в XVI ст. багато видань у швайцарському Базелі, теж називає Московщину не інакше як „Moscovia", а їх мешканців „московитами". Згадує про провідника українців Евстахія Дашкевича — „муж дуже досвідчений у військовій штуці і славний визначною хоробрістю... він часто ставив перед великою небезпекою і самого царя московського, у котрого колись був у полоні. В той рік, коли ми були у Москві, він розторощив Москвинів завдяки незвичайним хитрощам".

Про Київ чи Chiovuia пише: „Пишність і справді королівська велич цього міста підтверджується самими його руїнами і памятками, від котрих залишилися рештки". Оповідаючи про ріжні українські звичаї між ін. зауважує: „У Києві є гора, через котру купці мусять переїздити трохи тяжкою дорогою; коли по вїзді на неї випадково заломиться яка-небудь частина воза, то річи (майно), що везлися цим [попсованим] возом забирають до державного скарбу"...

Особливо цікавий Денник подорожі **Михайла Литвина** (по походженню справді литвин), що 1550 році був на Україні, — цікавий тим, що подає відомости про богацтво української землі: „Ґрунт Київщини до такої міри родючий і зручний для обробу, що лан (земля) виораний раз парою биків, дає великий урожай; навіть необроблене поле дає рослини, які годують людей своїм корінням і стеб-

лом. Тут ростуть дерева, що дають ріжноманітні ніжні овочі: плекається виноград, що дає великі грозна винограду, а місцями на схилах зустрічається дикий виноград [с. т. звичайний виноград для їди, що сам собі росте]. В старих дубах і буках, в котрих зробилися дупла, обильно водяться рої бджіл зі щільниками меду, який відзначається чудовим кольором і смаком. — Диких звірів і зубрів, диких коней і оленів така сила по лісах і полях, що на них полюють тільки задля шкіри, а мясо через велику їх кількість викидають, окрім спинної частини; ланів і диких вепрів навіть зовсім не вживають. Дикі кози в такій великій кількости перебігають зимою з степів до лісів, а літом назад, що кожний селянин забиває їх до тисячи на рік. По берегах річок у великій кількости зустрічаються оселі бобрів. Птиць така дивовижна сила, що весною хлопчаки назбирують цілі човни яєць диких качок, гусей, журавлів і лебедів, а пізніще їх виводками наповнюють курники. Вірлят зачиняють до кліток задля піря, котре чіпляють до стріл. Псів годують мясом диких звірів і рибою, бо ж річки переповнені неймовірною кількістю осетрів та іншими великими рибами... Тому багато річок називають „золотими", особливо Припять, котра в одному місці коло Мозиря при гирлі Тури (Уборть?), в час наповнення свіжою водою з джерел, щорічно з початком березня, наповнюється такою силою риби, що кинутий до неї спис насаджується (на рибу) і стоїть повисно, ніби встромлений у землю — так густо збивається там риба. Я би не повірив тому, коли б сам не бачив частенько, як відтіль безперерви черпали рибу і наповнювали нею за один день до 1000 возів, що належали купцям, котрі щорічно зїздяться в цім часі".

Так само дивується багацтвом української землі французький подорожник **Блез де Віженер,** у своїй книжці

виданій в Парижі в 1573 році: „Кажуть, що ґрунт цієї країни [має на увазі Поділля] такий добрий і плодючий, що коли залишити в полі плуг, то він протягом двох чи трьох днів так заростає травою, що знайти його тяжко. Країна наповнена медом і воском і могла би прогодувати величезну кількість отар, коли би була можливість їх розводити". [Тут має на увазі часті напади татар].

Про Галичину, Волинь і Поділля Блез де Віженер пише, що вони заселені одним народом, а „їх мова, побут і звичаї майже тотожні".

Про звіринність Правобережжа, Волині і Галичини пише, що тут були тур, зубр і лось. Тур водиться на кордонах Мазовії і Литви, причім уже тоді була охорона цього звірря у штучних огорожах.

„Тур є породою дикого бика, але без порівнання більший від домашнього (бика) і серед усіх звірів менший лише від слона. Ціла його шерсть чорного кольору і тільки вздовж хребта йде біла смуга... Тури можуть єднатися з домашніми коровами, але в такому випадкові їх вже не приймають потім ніколи до загальної череди (турів); їх виганяють з великою впертістю і навіть іноді бють до смерти... Мясо тура не гірше і не краще від звичайного волового мяса, найбільше цініться їх шкіра, особливо для пасів". [Цей опис тура сплутано з зубром].

„Зубр чи бізон — звірина дика і сердита. Зверху шерсть зубра нагадує льва, але в одміну від нього він має на підборіддю велику довгу бороду; голова його невелика, очі великі, вогнисті, погляд косий і дикий, лоб широкий, величезні роги так розведені, що поміж їх кінцями могли би уміститися три грубі чоловіки. На спині — високий горб, як у верблюда, покритий довгою хвилястою шерстью". Далі описує Б. Віженер полювання на зубра як дуже небезпечне.

II. ВІДОМОСТИ ПРО ЗАПОРІЖСЬКУ СІЧ

Міцна державно-творча орґанізація Запоріжської Січи, її справді демократичний устрій, ориґінальність лицарського побуту та беззастережена відданість народнім ідеалам — звертала увагу цілої Европи. Одверта боротьба за цілковите визволення свого народу, проголошення як головних засад — рівність людини перед законом, справедливість і свобода, це ті новітні гасла, що імпонували світові. Чужинці прагнули на власні очі побачити цю Вільну Україну та ще більше переконатися про військову силу Запорожців. А це була справа не легка, бо ворожа пропаганда старалася за всяку ціну викривляти правду та представляти Запоріжську Січ у гіршому світлі. Та читаючи описи чужих подорожників, переконуємось, оскільки їх безсторонні відомости ріжнилися від тенденційних інформацій наших найближчих північних і західних сусідів.

Ґамберіні, італієць, ще в 1584 році так характеризує українських козаків:

„З козаків можна зібрати 14.000—15.000 добірного, добре озброєного війська, жадібного більше слави, як наживи, готового на всяку небезпеку. Їхня зброя шаблі й рушниці, яких у них ніколи не бракує. Добрі вони до війни пішої й кінної... дають собі добре раду на морі. Мають усякі човни й на них їздять у походи на чорноморські землі".

Л. Міллер, курляндський герцоґ у своїх „Записках",

що були видані в Ляйпціґу в 1585 р., торкаючись доби кор. Стефана Баторого, подає цікаві, джерельні відомости про Івана Підкову — його арешт та страчення:

„Підкова був знаменитою людиною, наділений незвичайною силою. Нову, не уживану підкову він міг зломати руками, як якись прутик. Цього Підкову приграничні козаки [на кордоні Молдавії і Валахії] обрали собі за провідника (гетьмана) і жорстоко громили турків. Тоді король [що був у добрих відносинах з Туреччиною], придумав, щоби які-небудь добрі приятелі Підкови написали до нього листа з запрошенням приїхати на умовлене місце або місце для переговорів і в листі запевнили Підкову, що король обіцяє зберігти за ним його честь і віру. Підкова, як чесний вояк, вірить і їде до цих своїх добрих приятелів (не називаю їх зі скромности), котрі йому заразже і проголосили королівський наказ залишити козаків і їхати до його королівської величности, запевняючи, що і волосок з голови його не впаде"...

Про Київ у Л. Міллера читаємо: „Місто Київ у стародавні часи мусів бути чудовим і величезним містом. Видко це по старовинних мурах, що оточують його на вісім миль, і по чудових великих церквах. У цих церквах є гарні, прекрасні підземні склепи (печери)... великі камяні кольони, ніби моноліти... З цього можна собі уявити, яким чудовим було місто Київ у старовину".

Про Чорноморські степи Міллер пише: „Трава там росте така висока і така густа, що їхати по ній у возі неможливо: трава заплутує колеса і не пускає воза. У лісах там на деревах сила бджіл".

Особливо обширний опис Запоріжжя посла цісаря Рудольфа II до козаків **Еріха Лясоти,** що на Запоріжжі був цілий місяць, літом 1594 р.

Переїзжаючи через Львів, Е. Лясота записує: „Львів — столиця Червоної Руси. В місті є епископська катедра, воєвідство, кастелянія [залога фортеці] і староство; має два замки: один у місті, інший поза містом на високій горі, звідки відкривається вигляд на декілька миль. В цьому місті багата торгівля: її ведуть переважно вірмени, які тут поселилися і мають прекрасну церкву, де і провадять богослуження за звичаями свого обряду".

Про Камянець на Поділді пише: „В місті є епископська катедра, воєвідство, кастелянія і староство, і лежить воно в місцевости сильно укріпленій самою природою, з яким не може дорівнятись ніяке інше місто в Польщі; є там замок, зєднаний з містом за посередництвом високого мосту". Про Прилуки зауважує: „Прилуки, велике, нове укріплене місто з замком; в ньому є чотири тисячі домів над річкою Десницею... Місто є оточене прекрасними, просторими і родючими ланами і пасовиськами, серед котрих розташовані поодиноко маленькі дивні будинки зі стрільницями, куди ховаються селяни, заскочені з нечевя татарами і обороняються від них; тому кожний селянин, йдучи на працю в поле, завжди має з собою рушницю на плечах і шаблю або тесак при боці; бо вони дуже часто є в небезпеці перед татарами і майже ніколи не бувають у безпеці від них".

Про Київ Е. Лясота каже, що колись він був „славною столицею і самостійним князівством... Він великий і сильно укріплений, був давніше прикрашений силою прекрасних церков і будинків, як громадських, так і приватних... Особливо славний прекрасний і величавий собор св. Софії, котрому нема рівного по величині і котрий побудований цісарем Володимиром за зразком катедри св. Софії в Царгороді. Під цей час церква хоч і збереглася, але перебуває у великому занедбанні; горішні склепіння її, осо-

бливо всередині, прикрашені мозаїкою, долівка вистелена гарним кольоровим камінням; на горі галєрія або хори, котрих поруччя від одної кольони до другої складаються з суцільних плит блакітного каміння з прозорою (ажуровою) різьбою... Далі з хорів виходять по шрубоватих сходах на вежочку, в котрій Володимир, за переказами, мав звичай скликати Раду; це легке, ясне приміщення, котре має назву „столиці Володимира".

„Належить ще звернути увагу на руїни прекрасних воріт, котрі і в сучасну добу заховують це саме значіння, одні називають їх золотими, інші — залізними воротами, це була гарна і прекрасна будова, оскільки можна собі уявити зо збережених решток".

Про Золотоверху Михайлівську церкву читаємо: „Це прекрасна будова, в середині котрої є округла баня, дах котрої позолочений; всередині теж прикрашена мозаїкою, а підлога виложена маленькими кольоровими камінчиками".

Загально про Київ Е. Лясота каже: „Там, де видніють руїни і де колись стояло місто, в сучасну добу майже зовсім нема будинків, або є їх дуже мало, а сучасне місто побудоване внизу в долині, на правому березі Дніпра; воно займає досить великий простір, тому що майже при кожному домі є садок. В ньому багато церков, вони майже усі дерев'яні, лише одна камяна — стоїть на площі. Там є також катедра католицького епископа, але соборна церква зовсім занедбана, деревляна. Тут жиють також вірмени, зрештою не особливо заможні; вони також мають свою церкву. Замок стоїть високо, на окремій горі і займає великий простір; він також немурований а деревляний, обмазаний глиною". З таким самим захопленням і признанням пише Лясота про Печерський монастир і „прекрасну муровану церкву в ній".

З опису свого перебування у Запоріжській Січі вихо-

дить, що запоріжська старшина була добре ознайомлена зі всіма европейськими особливостями дипльоматичних зносин, тонкощами дипл. етикети та не раз дивувала Лясоту своєю чемністю та добірною виховою. Прибувши до Запоріжської Січи, що була на острові Базавлук на Чортомлицькім дніпровищі, Лясота пише, що запоріжська старшина зустріла його з почестями, навмисне для того вислана на зустріч; при тім на славу посла стріляли з гармат. „Ранком (дня 19. червня) вожд (Запоріжський гетьман Богдан Микошинський) прийшов до нас з візитою разом з кількома старшинами, а потім приймав у себе. Після обіду вони вислухали московського посла... Але передтим заки його вислухати, їх вожд прислав нам з кола прохання, щоби авдієнція, яку вони дали московському послові раніш ніж нам, не була приводом до непорозуміння, бо їм добре відомо, що його цісарська величність стоїть вище усіх інших европейських королів і що тому його послів треба було би вислухати першими. Але тому, що вони передбачають, навіть почасти переконались в тому, що москаль хоче висловити свої міркування відносно вербування військових сил, тому вони вважають можливим передтим вислухати його". Підчас переговорів запоріжська старшина зауважила, що їм „тяжко положитися на молдавського господаря, та і самі молдовани від природи несталий, зрадливий нарід, віроломство котрих добре знане козакам". Притім „козаки казали, що вони не мають звичаю вступати на службу та йти в похід при непевних умовах, і тому бажають, щоб я зробив з ними договір в імя цісаря". Тут же зясувалася фальшива роля Казимира Хлопицького (польського аґента), який видавав себе за бувшого „козацького гетьмана" та ніби посередничав в переговорах поміж цісарем і козаками, а в дійсности, як каже Лясота „своїм самозванством сам подав

привід до поважних непорозумінь". Знова про московського посла Лясота пише, що він ще перед Запоріжжям, у гирлі Псла, коли зустрів Лясоту, то вдавав ніби московський князь мав у своїй службі запоріжських козаків, „але, що він (московський посол) і далі буде зноситися з Запоріжцями з почестями і подарунками". Ця фальшива роля московського посла згодом зясувалася, бо москов. посол прийшов до Запоріжської Січи в ролі прохача і спостерігача, а вже ніяк не в ролі покровителя. Лясота називає Запоріжців „хоробрими і підприємчивими людьми, котрі з ранніх років вправляються у військовому ділі і прекрасно вивчили ворога — турків і татар. Вони мають власні гармати і багато з них вміє поводитися з цією зброєю, так що при них зайвим наймати і утримувати окремих гарматчиків", (як це водиться в іншому війську, зокрема німецькому!). „Їх старшина задовольняється загальним пайком, не вимагаючи більшої платні".

Е. Лясота робить наприкінці також цікаві заключення про ролю і значіння Запоріжжя та українських козаків: „Через те, що внутрішні справи Польщі, як видно було, загрожували переворотом в недовгому часі, то я вважав справою незвичайної ваги запевнити собі приязнь цього товариства (Запоріжських козаків), котре не тільки користується величезними впливами на Україні (с. т. Волині і Поділлі), але на котре оглядається і ціла Польща".

Цікаві відомости про козацький побут подає м. ін. поляк **Папроцький** (1544—1614) у своїй книжці „**Panosza**" 1599 р. Про військову науку на Запоріжжі він пише: „Багато бездоганних, але небагатих молодиків з панят на Руси, Поділлі й Польщі, їздять туди, щоби привчитися до лицарського діла, бо між ними можна добре вишколитися в лицарському (військовому) порядку й чуйности".

Щоби зрозуміти відмінність відносин у цілому житті і побуті України і Московщини кінця XVI ст., не можна не згадати великого твору англійця **Джильса Флетчера**, що був у 1588 році послом при московському дворі. Сам доктор юридичних наук, людина незвичайно спостережлива і тонка, Д. Флетчер у праці „Про російську державу або спосіб правління російського царя (котрого звичайно називають московським царем)" подає безсторонні і достовірні відомости про Московщину і дещо про українців. Цікаво, що перша спроба видати переклад Флетчера у російській мові скінчилася невдачею. Переклад Д. Флетчера спорядив відомий український вчений, професор московського Університету О. Бодянський та видрукував у „Чтеніях" Товариства історії і старовини при московському університеті 1858 р. Але російський уряд сконфіскував і знищив цілий наклад цього видання, а самого проф. О. Бодянського „суспендував" і заслав до провінціонального казанського університету.

Про спосіб правління московською державою Д. Флетчер пише: „Правління в них (московських царів) чисто тиранське, всі кроки царя розраховані на те, щоби були корисні лише для одного царя, а крім того найбільш безоглядним і варварським способом". У податковій системі „не притримуються найменшої справедливости. Шляхта і прості люди у відношенні до свого майна є нічим іншим, лише охоронцями царських прибутків тому, що все придбане ними, раніше чи пізніще переходить до царських скринь".

У спеціяльному розділі під заголовком: „Про засоби збогачення царської скарбниці майном підданих", автор пише, що цар притримується таких засад: „Не противитися насильству, видиранню і всякого роду хабарам, яких уживають князі, „дякі" (губернатори на місцях) та інші уря-

довці над простим народом в областях, але дозволяти їм все це до закінчення речинця їх служби, доки вони цілком не нажеруться; потім поставити їх на „правеж" [себто під батіг] за їх поведінку і вимордувати з них усю або більшу частину здобичі (як мед виточується бджолою), награбованої ними у простого народу і зложити її до царської скарбниці, але ніколи, не вертаючи нічого справжньому власникові, яка не була б велика і очевидна спричинена їм (власникам) шкода. Для цієї мети дуже „корисні" бідні князі і „дяки", яких посилають до областей на місця, а котрі перемінюються дуже часто, а саме кожнорічно, не вважаючи на те, що як самі по собі, так і за прикметами народу, могли б залишитися далі. В дійсности настановлені знову над простим народом, вони ссуть з новим завзяттям, як оси цісаря Тиверія, котрі прилітали завжди свіжі на стару рану і з котрими він порівнював, звичайно, своїх преторіїв та інших обласних урядовців. Показувати іноді прилюдно приклад справедливости (суворости) над урядовцями, що грабували нарід, коли якись із них став особливо відомий з найгіршого боку, щоб нарід міг думати, що цар обурюється гнобленням народу, і таким чином скинути вину за погані прикмети його урядовців. Так, між іншим, зробив покійний цар Іван Васильєвич з „дяком" однієї своєї області, котрий крім ріжних поборів і хабарів приняв печену гуску, начинену грішми. Його (урядовця) привели на ярмаркову площу в Москві, де цар був присутній особисто і промовив:

— От добрі люди, ті, котрі готові вас зїсти, як хліб і т. п.

Потім він запитав своїх катів, хто з них вміє різати гуску, і наказав одному з них спочатку відрубати дякові (губернаторові) ноги на половину литок, потім руки вище

ліктя (усе запитуючи його, чи смачне гусяче мясо), і нарешті звелів відрубати голову, щоб він зовсім був подібний до печеної гуски. Це могло би служити достаточним прикладом справедливости (як розуміють судову правду у Московії), коли б вона не мала на оці хитру мету закрити той гніт, якого допускається сам цар".

Про українців, яких називає Флетчер, за тодішньою московською термінологією, „черкасцями" чи „черкасами", згадується в XV розділі:

„Винайомлених жовнірів у Московії з чужинців, яких називають Німцями [!] у них тепер 4.300 осіб, іменно Поляків, себто Черкесців (підвладних Полякам) коло 4.000, з яких 3.500 розміщено по твердинях". Отже на 4.300 „німецьких" жовнірів — 4.000 складали Українці!

В розділі XIX Д. Флетчер каже, що „черкесці жиють на південно-західньому пограниччю Литви". „Вони дуже гарні собою і шляхотні в поведінці... деякі з них підвладні польським королям і є християнської віри".

П. Петерсон, швед, що був у Московщині 1608 р. і написав у шведській мові історію заворушень на Московщині претендента на московський трон Дмитра, зазначує велику ролю українських козаків, котрі збройно виступили проти Москви. Отже Дмитро вступив на границі Московщини за поміччю українських козаків, які заволоділи чернигівською фортецею. „Провідник козаків був Кореля, спритний „чорнокнижник", котрий чудодійством багато допоміг Дмитрові".

Зовсім виняткове значіння має для нас „Опис України" французького інженера **Боплянa.** В роках 1630—1647 Боплян перебував на Україні на польській службі. Не раз доводилося йому брати участь у війнах з українськими козаками, але коли він добре пізнав наш нарід і козаків, став

нашим симпатиком. Поруч праці над будовою фортець, Боплян переводив ґеодезійні поміри України та пильно студіював краєзнавство України. В 1650 році вийшла книжка Бопляна у французькій мові „Опис України", що в скорому часі була переложена на мови латинську, англійську, німецьку, а в новіші часи на польську і російську. Тут скупчені цінні відомости з географії, історії та етнографії українського народу. „Опис" трактує Україну як цілком самостійну географічну і політичну одиницю, що має свої, своєрідні природні, господарські і культурні особливости. Нашу Батьківщину Боплян інакше не називає, як тільки Україною, а нарід — український. Власне Боплян був одним з тих, що найбільше прислужився до спопуляризування нашого національного імени в Европі. Боплян дослівно говорить, що „Україна простягається від границь Московії до границь Трансильванії і поділена на кілька провінцій Польщі". В іншому місці зачислює до території України не тільки ціле Запоріжжя, Київщину, Чернигівщину, Поділля, Волинь, але також Люблинщину, Белзщину, „Червону Русь" (Галичину) і Покуття!

Про українських козаків Боплян пише, що вони „Хоробрі побідники, загартовані у боротьбі, завжди готові по першому наказу, за тиждень, виступити в поле... Не можна надивуватися, з якою сміливістю вони перепливають море... Під час плавання козаки зовсім не пють горівку і взагалі не беруть її з собою, а як що знайдеться у човні пяний, то його отаман наказує кинути за борт... Козаки з природи сильні і рослі, люблять вбиратися, але лише тоді, коли вертаються переможцями... Не багато з них вмирає на ліжку і то у великій старости; більша частина залишає свої голови на полі чести...

Про козацький устрій Боплян пише, що гетьмана козаки обирають таким способом, що збирається Рада „ста-

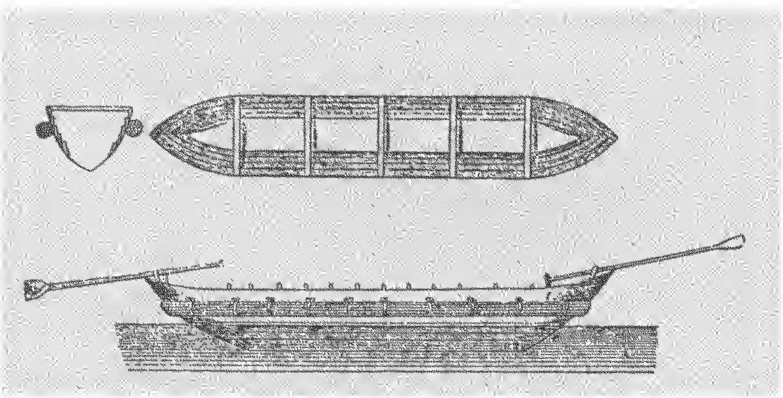
рих полковників і сивих вояків, що користуються загальним довіррям". З цього кола вибирають гетьмана поміж собою більшістю голосів. Козаки, каже Боплян, „сліпо слухають" гетьмана і його „влада необмежена", але трохи далі той же Боплян додає: „Одначе без згоди Ради, або (інакше кажучи) Військової Ради, нічого (гетьман) не розпочинає... Очолюючи військо вони (гетьмани) мусять памятати, що у небезпеці повинні відзначатися розумом, хитрістю, хоробрістю і передовсім вистерігатися невдачі: бо козаки трусливого провідника забивають як зрадника, і на місце його становлять нового". Так само вибирають і похідного отамана (на час військових походів), причім задумуючи йти в похід „козаки просять дозволу не в короля, але у (свого) гетьмана".

Про вдачу українців Боплян пише, що „вони мають нахил до лінощів, багато пють ріжних напитків, одначе підчас походів козаки зовсім не піячать... Загалом „крім одягу не можна помітити в козаків нічого грубого. Єднаючи з хитрим і гострим розумом, щедрість і безкорисність, козаки страшенно люблять свободу; смерть вважають кращою за рабство і для оборони незалежности часто повстають проти своїх гнобителів — поляків... Будовою тіла міцні, легко переносять холод і голод, спеку і спрагу; на війні невтомні, відважні, хоробрі або ліпше сказати зухвалі і мало дорожать своїм життям. Мітко стріляють з пистолів, звичайної своєї зброї. Козаки найбільше виявляють хоробрости і моторности у таборі, огороженому возами, або при обороні фортець... Не можна сказати, щоби вони були погані і на морі; але не такі (добрі) на конях... Сотня (українських козаків) в таборі не боїться ні тисячі Ляхів, ні кілька тисяч Татар".

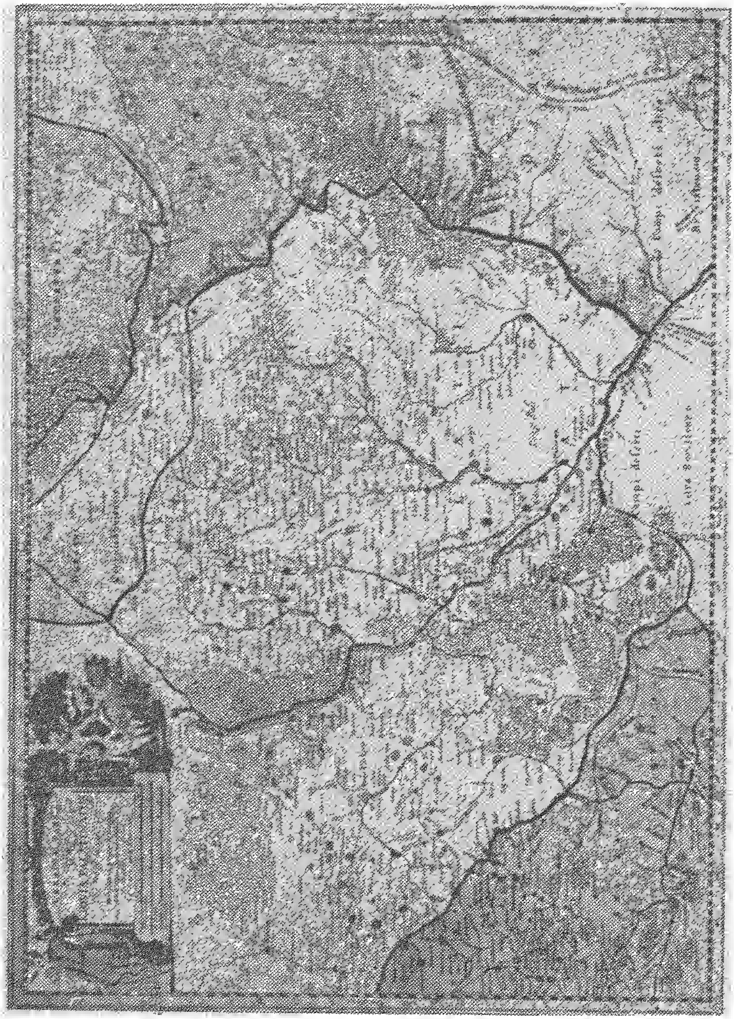
Про українських жінок Боплян у кількох місцях своєї

5. Типи Запоріжської старшини на мапі України Бопляна.

6. Козацький човен з „Опису України" Бопляна 1650 р.

7. Київщина („Ukrainae pars") на мапі Бопляна 1650 р.

IV

книжки висловлюється похвально, зокрема звертає увагу на їх красу. Між іншим про монахинь у Києві пише, що вони користуються свободою, можуть виходити з монастиря і ходять по Київу, звичайно впарі (подвоє). „Пригадую собі, що я бачив деяких монахинь (українок) таких прегарних, що і в Польщі зустрічав небагато подібних красунь".

Про звичаї, зокрема сватання, записує такі леґендарні відомости: „На Україні, власне на перекір усім народам, не хлопці сватають дівчат, а дівчата пропонують їм свою руку і рідко не досягають своєї мети; їм допомагає особливий забобон, стисло дотримуваний, так що вони швидше досягають успіху, ніж хлопці, котрі самі часами зважувалися свататися до любої їм дівчини". Існував також звичай, що коли хлопець вкраде дівчину підчас святочної забави і його не знайдуть (з дівчиною) протягом 24 годин, то батьки дівчини (навіть якщо це будуть пани-дідичі), йому мусіли простити такий вчинок, а хлопець міг оженитися з цією дівчиною, якщо знова дівчина дасть на це свою згоду. Про чеснотливість українських дівчат Боплян пише: „Хоч свобода пити горілку і мед, могла би допровадити їх до спокуси, але прилюдне осміювання і встид, якому вони підпадають втративши невинність, стримує їх від спокуси".

Про українське підсоння читаємо, що „хоч Україна лежить на однаковій географічній широті як Нормандія, але холод на Україні більш суворий". Боплян описує великі морози, очевидно незвичні для француза, від котрого люди відморожують собі окремі частини тіла і навіть зовсім замерзають. „Українці бороняться перед холодом в зимі тим, що тричі в день їдять рід зупи з горячого пива з маслом, перцем і хлібом, і тим забезпечують свої внутрености від холоду". Знову українське літо є дуже тепле і сухе, при чім буває мало дощів аж до жовтня.

Про рослинність на Україні Боплян пише, що на Запоріжжі були цілі ліси вишневих дерев, які в початку серпня приносять ягоди величиною сливки, а які (смаком) не гірші садових вишень. Так само були малорослі мигдалеві дерева з гіркими овочами, але вони вже не росли цілими лісами. Береги Запоріжських порогів покриті диким виноградом [таким добрим як і садовий].

Зі звіринности відмічає багацтво риб — коропів, щук „незвичайної величини", осетрів та ін. В річці Домоткань були раки довжиною 9 дюймів! Серед великої кількости риб у річці Самарі були також оселедці і осетри. З птиць згадує на берегах Дніпра пеліканів і журавлів. З копитних звірів — цілі отари оленів, ланів, сайгаків і т. зв. сугаків. Можна було здибати кабанів „незвичайної величини". Було також багато диких коней, одначе вони „неспосібні до ніякої праці", але „мясо їх незвичайно смашне і навіть делікатніше за телятину... Буйволів і взагалі великої худоби багато на кордоні з Московщиною; таксамо є і білі зайці і дикі коти. На кордоні Валахії здибаються вівці з довгою шерстю...Пани мають прекрасних коней тарантоватих, с. т. смугчастих як леопарди; їх запрягають до карет, коли треба подорожувати".

З мінералів Боплян згадує сіль, яку українці мусять привозити з Покуття — з границь Трансильванії, де сіль виварюють з солених джерел. Добувають сіль також з ольхової і дубової золи. Отже тут йде мова про досить складний процес добування соли хемічним способом, що був тоді вже відомий на Україні.

Про ремесла і промисл Боплян пише: „В країні Запоріжській ви знайдете людей, що вміють усі ремесла, потрібні для громадського життя: теслярів для будування домів і човнів, стельмахів, слюсарів, мечників (зброярів), гар-

барів, шевців, боднарів, кравців і т. д. Козаки великі мистці в добуванні салітри, котрою переповнена Україна, та у виготовлюванні гарматного пороху. Жінки прядуть лен і вовну, тчуть для свого вжитку полотно і сукно. Усі козаки вміють орати, сіяти, жати, косити, пекти хліб, виготовляти страви, варити пиво, мед і вино, виробляти горілку і т. д. Вони взагалі спосібні до всіх мистецтв".

Нарешті торкаючись торговлі Боплян зауважує, що мешканці Києва „витворюють досить значну торговлю для України хлібом, футрами, воском, медом, салом, соленою рибою та ін.".

III. ДОБА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Часи козацької держави відбилися в західній історичній і політично-мемуаристичній літературі широким відгомоном. Козацька сила, що „струснула навіть польським троном" — як каже один французький автор, та визначна індивідуальність самого гетьмана, розуміється, дуже зацікавили найближчих і дальших сусідів, зокрема державних мужів, дипльоматів і письменників. Від тепер чужинці старалися на власні очі побачити українську землю та спішилися здобути собі прихильність козаків та їх провідника. Французи, італійці, англійці, німці, шотляндці, данці, шведи, голяндці, сирійці звичайно описують нашу землю в прихильному тоні, нерідко з захопленням і подивом.

З ріжних послів, що їздили до гетьмана Б. Хмельницького, один з найбільш цікавих записок залишив посол Венецької Республіки **Альберт Віміна,** що був на Україні в 1650 році. Про богацтво землі на Запоріжжі пише, що вона до тієї міри плодюча, що не тільки може бути поставлена поруч з найбільш культурними країнами Европи, але й задовольнити вимоги найбільш завзятого хлібороба". Про козацький побут пише: „По зовнішньому вигляді і манірам козаки видаються простими, але вони не простаки і не позбавлені бистрого розуму. Про це можна судити по їх розмовах і способу правління". Далі Віміна каже, що найвищим державним орґаном є Рада, на котрій присутній

Гетьман. „У Раді козаки обмірковують справи, підтримують свої погляди без чваньства (не остентаційно), все маючи на меті спричинитися до загального добра. Якщо визнають кращим погляд інших, то того не встидаються (з цим не ховаються), без впертости відмовляються від власного погляду і приєднуються до більш правдивого. Через те я сказав би, що ця Республіка може рівнятися спартанській, коли б тільки у козаків таксамо шанували тверезість". Далі Віміна висловлює цікавий погляд, що козаки лише тому не жиють у повному достатку і комфорті, бо зайві свої прибутки пропивають і взагалі за ніщо вважають багацтво і задовольняються малим, зате понад усе ставлять свободу. Не менше інтересна характеристика самого гетьмана. Віміна пише, що Б. Хмельницький „росту скорше високого, ніж середнього, широкий в костях і міцної будови. Його мова і спосіб правління вказують, що він володіє розсудливою думкою і проникливим розумом. У поведінці він мягкий і простий, і тим зєднує собі любов вояків, але з другого боку, він тримає їх у дисципліні гострими вимогами. Усім, хто входить до його кімнати, він простягає руку і всіх просить сідати, якщо це козаки". Також світлиця гетьмана навмисне уряджена просто, „щоб памятати про своє становище і не захопитися духом черезмірної гордости". „Одначе гетьманський стіл (страви) не бідний доброю і смачною стравою і звичайно уживаними в країні напитками: горілкою, пивом і медом. Вино, котрим мало запасаються і рідко пють, подається до столу лише в присутності визначних чужинців. Як я мав нагоду переконатися, за столом при напитках нема недостачі у веселости і дотепности. Я міб би подати кілька таких прикладів, але бажаючи коротко говорити оповім один. Якось мій урядовець ретельно вихвалював перед козаками велич і чуда

міста Венеції і його жадібно слухали. Оповівши досить про положення, будови і багацтва міста і зясувавши його величину, оповідач додав, що вулиці міста такі широкі, що самим горожанам трапляється в них заблукати.

— Ну, ні! — заперечив один з козаків. Цим ти не хвастайся зі своєю Венецією. Я тобі скажу, що то саме зі мною буває у цій тісній хаті: коли посижу трохи за цим столом, то вже не траплю у двері, щоб вернутися додому"...

Оскільки Україна в той час була знана, а навіть популярна в Західній Европі, служать також ріжні образки і ґравюри політичного і сатиристичного змісту, що розходилися поміж европейським громадянством. Як приклад може служити голяндська ґравюра коло 1650 року, видрукована у місті Дельфт з заголовком: „Чужоземно-европейські, як також французько-голяндські збори". В цій ґравюрі невідомий ґравер хотів осудити безпомічність християнської Европи супроти Туреччини та взагалі вказати на недостачі та дволичність деяких держав. Поруч фіґур, що персоніфікують собою головні европейські держави — Еспанію, Англію, Швецію, Францію, Німеччину, Польщу і Московщину — є також фіґура козака, що представляє собою Україну (під числом 9). Над цією постатью українського козака є надпис в голяндській мові: „Моє серце в грудях хоче розірватися", а в тексті під тим самим числом є наступний вірш:

„Козак є дуже сердитий, його серце у грудях хоче розірватися. З великою ненавистю (до Туреччини) гострить він шаблю на- Україна тремтить, гремить" (Die Ucraine zilternd bebt). **[ново...**

Натомість про Московщину говориться, що вона загрожує Европі — хоче запалити та нацькувати на неї Туреччину!

Коли ми досі подавали голоси західньо-европейських подорожників, що побували на Україні, то для порівнання

вкажемо також на подорожників, які приїздили до нас зі Сходу. З таких обширних описів України особливо цінний Денник подорожі **Павла Алепського** (з міста Алепо в Сирії), секретаря антіохійського патріярха Макарія III, що подорожували по Україні в роках 1654 і 1656. Про Україну пише Павло Алепський з захопленням, як про „прекрасну країну, що повна мешканців і замків, як ґранатове яблуко зерен". Уперше вступивши на українську землю у Рашкові над Дністром, П. Алепський зразу помітив високий рівень культури: „Починаючи цим містом, себто по всій Козацькій землі, ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малими винятками, навіть здебільшого їх жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби та церковний спів. Крім того, священники вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялись по вулицях". В іншому місці пише: „В козацькому краю в кожнім місті та кожнім селі побудовані доми для бідних і сиріт. Хто туди заходить, дає їм милостиню, — не так, як у молдавськім або волоськім краю, де вони юрбою ходять по церквах і не дають людям молитися".

Звертає увагу також на прекрасні будови по всіх містах і містечках та упорядкування їх. Тут є скрізь лазні для мешканців, скрізь на дзвіницях і вежах бачив він гарні годинники, на площах — водограї.

Вказуючи, що ціле населення України грамотне, П. Алепський відмічає велику освіченість української верхівки „Серед монастирських (київської Лаври та ін.) наставників є люди вчені, правники, промовці, знають льоґіку і філософію та працюють над глибокими питаннями".

Про київських жінок пише, що „вони гарно повдягані, заняті своїми справами, ніхто не кидає на них нахабним оком".

Особливо багато пише П. Алепський про українське будівництво — мійське, оборонне і найбільше, розуміється, церковне. „Ми мали нагоду відвідати маєстатичні церкви зимові та літні з пребогатими шкляними вікнами, які радували наші серця; всі вони побудовані недавно, від часу, як до керми прийшов гетьман Зиновій Хмель''. Скрізь по містах відзначає „великі, прегарні, чудові'' церкви. Про св. Софію у Києві не находить слів до похвали: „Людському розуму не сила їх охопити — такі ріжноманітні барви її мармуру [очевидно думає про мозаїки], такі їх сполуки, такий гармонійний розклад частин її будови, та безліч високих кольон, такі високі її бані і вся вона простора, має багато портиків і притворів''... Про іконостас св. Софії каже, що він „чудовий і величавий; він новий, черезмірно великий, глядач з дива не сходить, на нього дивлячись. Ніхто немає сили його описати, такі гарні, ріжноманітні його різьби і позолота''.

Переїзжаючи через Україну Алепський пише: „Дорога через Україну йшла здебільша серед численних садів, що їм нема ліку і ланів усякого збіжжя заввишки людини, неначе те море безкрає, широке та довге. О яка це благословенна країна! Що за благословенний нарід! Який він численний''!

У Києві, пише далі Алепський „при кожному домі, неначе при яких палатах, є великі садки, де ростуть усі овочеві дерева, які тільки в них удаються; безліч дерев алепської шовковиці... є також великі оріхові дерева, багато в цих садах росте винограду. Серед прегарних грядок з огірками вони сіють багато крокосу, рути і гвоздиків ріжних барв''. Про ліси за Києвом каже, що там росте кедр, про ліс з Прилук до Густинського монастиря — що він увесь складається з оріхових дерев, вишень і слив.

З України через Путивль П. Алепський з патріярхом

поїхали до Москви, де були майже 2 роки. Побут свій у Москві П. Алепський описує в дуже непривабливих фарбах і не зважаючи на те, що патріярх там одержав великі подарунки, Москва їм не подобалася. Про москалів він пише, що „всі вони, від великого до малого, мають пятий темперамент, а саме лукавство... чужинцям нічого не скажуть... Життя москалів дуже звязане, та ніхто з чужинців не може зносити цього, і людині все здається, ніби вона у вязниці". Загально про свій побут у Москві сирієць Алепський пише так: „Жарти та сміх стали нам зовсім чужі, бо лукаві москалі підглядали нас і про все доносили. Бог хай спасе нас і звільнить від них".

Зате віддихнули патріярх та його оточення, коли знову стали ногою на українську землю. Перед Києвом ночуючи на березі Дніпра, П. Алепський записує: „Цієї ночі ми спали на березі ріки, зовсім задоволені та спокійні, бо від тої хвилини, коли ми лише побачили Печерську Лавру, що здалеку виблискувалася своїми банями, та як лише до нас долетіли премилі пахощі цих цвітучих земель, наші душі затремтіли від радощів та втіхи, серця наші порозкривалися і ми розливалися в подяках Господеві Богові. Цілі два роки в Москві колода висіла на наших серцях, а розум був геть-чисто стиснений і придушений, бо в тій країні (Московщині) ніхто не може почувати себе хоч трохи свобіднішим і задоволеним, хіба лише ті люди, що там виросли, а всі інші, от хочби ми, навіть ставши панами цілої країни (як патріярх!), ніколи не перестануть бентежитися та відчувати в серці неспокій. Зате Козацька країна була для нас начебто наш власний рідний край, а її мешканці були нашими добрими приятелями та людьми, неначе ми самі"!

Досить докладно описує П. Алепський побут у столиці гетьмана Чигирині та приняття у Б. Хмельницького. Перед

містом „писар, себто секретар Хмеля, вийшов нам назустріч з великим відділом козаків і провів нас до міста головною дорогою... Замок своєю висотою і щодо будови нагадує замок в Алеппо, видко його здалеку. Коли ми під'їхали до міста, молодий гетьманич вийшов нам назустріч із процесією та духовенством, і нас провели до старої дерев'яної церкви Успіння Богородиці, що стоїть біля гетьманської палати. Після Служби Божої ми пішли до гетьмана на обід. У понеділок нас повезли в монастир за містом, він зветься Троїцький. Тут ми вистояли Службу Божу, а опісля неї пішли на обід до писаря [Івана Виговського], бо він основник монастиря... Замок (Чигирин) немає собі рівні на всю Козацьку землю, щодо свого простору та великих болот, що кругом нього. Тим то він дуже сильний, але під теперішній час він — у руїнах. Всередині його багато круч. Деякі замкові гармати дуже гарні, вони такі ясні, вилискуються, наче те золото... Нам тут оповідали, що під цю добу ця країна виставляє 300.000 козаків, кожний зі своєю зброєю... В суботу 2 серпня Хмель приїхав провідати нашого владику-патріярха, й після цього ми виїхали з міста".

Не менше цікаві відомости про Україну Б. Хмельницького подає **К. Я. Гільдебрандт** — член шведського посольства до гетьмана Хмельницького, який був на Україні в 1556—1557 роках. Він докладно описує приїзд і витання у Чигирині, гостину у гетьм. Б. Хмельницького та ін. До формальної угоди поміж Швецією і Україною тоді, як знаємо з „Реляції" шведського посла, не дійшло, бо гетьман і Старшинська Рада головною умовою союзу бажали, щоби шведський король признав „за ними [Українською козацькою державою] право на всю стару Україну або Роксолянію, де була грецька віра і мова (їх) ще існує — до Висли".

В опису українського побуту, Гільдебрандт м. ін. спиняється на одязі і вдачі українських жінок. Пише, що „їх одежею в зимі був довгий кожух без жадного покриття. Окрім того, вони мають навколо нижньої частини тіла червону запаску, виткану з вовни й перетикану білими нитками. Нею вони дуже обтягаються, так що сильно виступають форми тіла. Проте зпереду підвязують фартух, носять чоботи, а зверху голови білу хустку з бавовни та ходять здебільшого у шнурованих [очевидно вишитих] сорочках без блюзи. Вони добре танцюють, достроюючись звичайно до ходи й кроку чоловіка, а проте в танці поводяться легковажно і з серцем (завзято)". Зауважує також, що „козацькі жінки теж такі відважні, підпивають доброго хмелю, заглядають до чарки, а працювати кажуть чоловікові".

Сам шведськй посол **Веллінґ** у своїй реляції подає докладні відомости про розмови з ґенеральним писарем Виговським, які є прекрасним свідоцтвом оскільки була незалежна політика Б. Хмельницького та його відношення до Московії.

Посол Веллінґ м. ін. говорив Виговському слідуюче: „Як королівська величність (шведський король) були несправедливо ображені Московитами і понесли великі шкоди, і щó б вийшло для них (козаків), коли б вони сидячи тихо пустили це повз себе. Канцлєр (Виговський) схвилювався сими представленнями, висловив великий жаль з приводу того, що так несправедливо поступалося з королем, заклявсь і писанням своїм хотів доказати, що приложить всі зусилля аби відвести (царя) від його намірів. Той (цар) не тільки не відчув цього, але був невдоволений на козаків за те, що вони йому не помагають проти короля. А тепер побачивши, що йому (цареві) не йде так (у війні зі шведами),

як він собі то уявляв, і затрівожився, що (козаки) теж можуть проти нього виступити, — він (цар) незадовго перед моїм приїздом прислав посла до гетьмана з виправданням за те, що він учинив перемирря з Поляками. Він хоче його зірвати, раз воно не подобається гетьманові, і взагалі готов зробити все, що гетьман схоче. На се гетьман дорікнув, що цар не послухав його ради і почав несправедливу війну зі шведським королем. Казав упімнути вел. князя (царя), щоб він постарався, аби війна зі швед. королем була якнайскорше скінчена, і попередив, що він (гетьман) шведського короля приятель, і доки буде живий, нічого не почне проти шведського короля". Також при кінцевих розмовах український уряд запевнив шведського посла, що буде закликати князя (московського), щоб він стримався від яких небудь ворожих кроків проти швед. короля, а за всі вчинені шкоди вчинив сатисфакцію і реституцію; в противному разі, він (гетьман) пошукає інших способів. Своєму полковнику Антонієві він уже наказав, на випадок коли б в Польщі знайшлися якісь Московити, трактувати їх як неприятелів".

Оскільки український уряд доби Хмельницького відчував себе певно і незалежно, свідчать переговори посла семигородського князя Ракоці — **Франца Шебеші.** Підчас цих переговорів український уряд зажадав присяги семигородського князя. На це семигородський посол зауважив, що у князів і королів нема такого звичаю, щоб вони персонально складали присягу. На це була відповідь українського уряду, що „Князі міняються і союз не може стояти, коли він не асекурований краєм".

Під датою 28. червня 1656 р. Шебеші також записує розмову Виговського з другим московським послом. „Московський посол сперечався про те, як се без відома царя зложено союз зі Шведами і семигородським князем, і чому

гетьман ніколи не приїде персонально порозумітися з царем, а посиляє послами простих козаків. Виговський на се говорив, що як цар в своїй землі цар, так і гетьман в своїм краю князь або король, він свій край шаблею здобув і з ярма визволив. Коли хочете, заховуйте приязнь і жийте з нами по доброму, коли ні — будемо боротися і наведемо на вас Татар, Шведів, Угрів".

До другої половини XVII ст. відноситься кілька цікавих подорожів та інших писань, що змальовують Україну в добу гетьманів І. Виговського і І. Самойловича, добу, яка ще жила традиціями та побутом часів Хмельницького.

До таких належить передовсім подорож по Польщі й Україні **У. Вердума** в рр. 1670—1672. Його помічення українського життя особливо рельєфні на тлі опису життя поляків. Вердум писав: „У ввічливости і розумі полякам не бракує; одначе вони легковажні і змінливі та віддані зайвій розпусті. Коли мають у чомусь інтерес і є слабшою стороною, вміють поводитися дуже покірно і миролюбно, алеж коли зустрічаються з слабшою стороною і запанують, то стають горді, зарозумілі й жорстокі; так що або понижено служать, або гордо панують, як такий характер (поводження) описує Лівій. У звичайному житті й товариській розмові вживають так багато компліментів і підлесливости, як може ніякий інший нарід... Зрештою польський нарід у цілому недбалий і лінивий, управляють лише найбільш необхідні ґрунти, а решту залишають пустувати".

Описуючи ріжні польські страви, які „виготовляють поляки дуже неохайно", пише: „Після дуже солоних і перчених страв, Полякам добре смакують напитки. Піятика є тут так розповсюджена у вищих і нижчих верствах, мужчин і жінок, як нігде на світі. Спеціяльно дуже люблять водку, котру по польськи називають горалькою, по русински

„horylka", а у своїй латині crematum... При великій кількости випитого приходить у них часто до бійок, при чім мусить завжди блищати шабля. Тою шаблею тнуть і рубаються взаємно по грудях, по обличчю і де тільки можна і це береться у них як оборона і так позначених тут і там, спеціяльно на обличчю, добрими загоїнами і шрамами, як то вже у Ґетів і Сарматів — найближчих сусідів Поляків, ще більше як перед 1000 роками — уважалося за щось похвальне... Також цілий спосіб життя польського народу ще дуже грубий і власне варварський".

Кажучи про вбрання Поляків, зауважує: „Їх сорочки сягають по пас, а коли є дуже охолоджені, мають з правого боку продовгасту хустку до носа, завішану коло ножа на пасі від шаблі, а зрештою не уживають жадного полотна. Ще дуже визначні пани уживають сорочки, спідні убрання і пошевок на постіль з турецького шовку, і носять їх не перучи доти, доки тримаються купи... Нарешті нема в Польщі багато старих людей, чи то тому, що їдять замало хліба і забагато коріння та забагато пють водки і тим способом спалюють і нищать життєздатність, чи тому, що самітне і так непорядне життя не дозволяє їм дожити до старих років".

Про українців У. Вердум пише: „Найбільше ласкавости в словах і жестах знайдеш на Руси, спеціяльно у жінок, до чого спричиняється також русинська мова, вимова котрої не така тверда як польська. Тому кажуть, що у Львові живуть такі гарні, делікатні й спокусливі невісти, як зрештою нігде на цілій земній кулі. Зустрів я там сам порядну жінку, котра, коли я щось хотів у неї купити, вміла мені сказати чемний комплімент у латинській мові і вміла висловитися в дуже підлесливих виразах".

„На Руси носять мужчини й жінки селяне гніду опанчу з сукна, яку самі виробляють. Шляхта і купці носять бла-

кітну. Селяне-козаки носять літом опанчу з білого сукна, зимою з баранячих кожушин, котрі сягають від шиї аж до ніг; вишивані на плечах взорами червоними, жовтими, гнідими та ін. кольоровими шкірками, виглядають дуже добре... Літом ходять лише в сорочці; у селянок сорочки з грубого полотна, у міщанок і заможніших дівчат з гаптованої китайки, при чім всі форми тіла видно так добре, як би ходили голими. Горішня частина таких сорочок є коло шиї і паса стягнена у збори, як плащ і чепурно обрамована ріжнокольоровою бавовною. При тім вони підперезані понад бедрами червоним, жовтим, зеленим чи іншого кольору паском і виглядають так цілком не зле. Що до оздоби голови, то вона визначається великою зграбністю. Оздоблюють її літом свіжими квітками і зеленими вінцями, зимою мусять їх заступати восковими вінцями. Уживають також перстенів на пальцях і дуже великих кульчиків в ушах і намиста з кришталю, шкла, міді, мосяжу, згідно з фантазією та засобами... Польські селяне не є так гарно прибрані (одягнені), мало одначе ріжниці між міщанською і тою людністю".

Вердум, що походив з Центральної Европи дивувався гіґієнічними засобами українців у вихованні дітей: „На Руси купають дітей аж до року щоденно два рази в теплій воді, кладучи їх цілих у воду, так що тільки вистає голова. Так вони лежать у воді довше як годину й полощаться як жаби. Вважають, що це сприяє зростові дітей".

В другій половині XVII ст. зявляється вже чимало ріжних подорожних книжок — щось подібне до сучасних туристичних провідників, — які не рідко згадують також Україну.

Один з таких провідників по південно-східній Европі і Малій Азії, торкається також України — „Cyaneae", видана в Авґсбурзі в 1687 р.

„На Дніпрі — читаємо в „Cyaneae" — на численних островах живуть Козаки, що мають також свої осідки, доми і землю в Київській і Брацлавській окрузі. Є вони частинно грецької релігії, добрі вояки, багато клопоту завдали Туркам на Чорному Морі... Вони погорджують усім, навіть власною смертью... За короля Стефана їхнім визначним вождем, що є великим героєм, був Підкова. Він робив своїм ворогам немалі шкоди. Козаки вживають малих човнів-кораблів, у яких могло сидіти 60 чоловіка досить забезпечених харчами, котрими їздили по Чорному Морі, — часами захоплюючи містечка і села коло Царгороду"...

Про гетьмана Б. Хмельницького читаємо, що „був це досвідчений і вчений вояк. Після перемоги під Корсунем він приєднав до повстання проти Поляків селян і Татар та вивів у поле 200.000 війська".

Описуючи ріжні міста України „Cyaneae" спиняється над Камянцем: „Угорі на північ по Дністру лежать на Поділлі дуже міцні міста й замки, серед них найбільшим є Камянець, званий Подільським. Був заснований Дакійцями (!), а укріплений за короля Зиґмунта". Як відомо, Камянець був побудований на скелях на острові, навколо котрого тече ріка Смотрич серед високих пóвисних скель. В'їзд до міста через одинокий міст боронив сильний замок-фортеця, побудована теж на скелях. Тому Камянець вважався зовсім недоступним містом. З приводу цього в „Cyaneae" оповідається відому леґенду, що коли в 1621 році турецький султан підійшов до Камянця, то запитав місцевих людей:

— Хто так міцно укріпив недоступний Камянець?

— Бог це зробив! — була відповідь.

— То нехай Бог його і здобуває! — сказав на це Осман і наказав трубити відступ...

8. „Европейські Збори", з участю України (українського козака). Голяндська ґравюра 1650 р.

9. Деталь Камянецького замку, римська ґравюра 1687 р.

10 Гетьман Петро Дорошенко.
Голяндська ґравюра кін. XVII ст.

IV. ДОБА МАЗЕПИ

Після доби Хмельницького, найбільше займала чужинців доба Мазепи, що викликала цілу низку спогадів, реляцій і ділових пресових та дипльоматичних звідомлень, у яких нераз зясовується справа української державности та відношення України до Московщини. Не малий інтерес збуджувала у чужинців також українська культура, зокрема мистецтво, що в цю добу досягло свого золотого віку, знане у світі під назвою осібного стилю „українського бароко". Ця західньо-европейська література про Україну кінця XVII і поч. XVIII ст. величезна і тут наводимо лише деякі уступи з важніших джерел. Цікаво, що чужинці, які мали можливість бачити та розмовляти з великим гетьманом, писали про його особу з великим признанням і пошаною, а саме, що була це людина освічена, з тонким, проникливим розумом, великої інтеліґенції, так що, — як писав один француз, — „міг говорити з кожним мовою свого співбесідника" — значить бути на рівні та схоплювати псіхологію та круг заінтересовань свого співбесідника. З обличчя був гетьман „вельми негарний", але при тім стрункий, з блискучими очима, білими делікатними руками, з гордим і задумливим поглядом, а понад усім „визначалися у постаті величність і суворість, яку злагіднювала елеґанція".

Дипльоматичний аґент французького уряду у Москві **Деляневіль,** що був там 5 місяців, у своїх „Записках

про Московію" робить інтересні порівнання поміж „Московією" і „москвинами" — як він називає росіян та „Україною" і „українцями" (ці назви в ориґіналі „Записок"!). Описуючи ворохобню Ґоліцина проти Петра І в Москві, між іншим зауважує: „За ввесь час, коли гетьмани вважалися підвладними московському царю, вони ніколи не приїздили до Москви. Але Ґоліцин, під претекстом відзначення гетьмана перед царем, а в дійсности зовсім з іншими намірами, закликав Мазепу до Москви з 500 особами його вищої старшини. Під час перебування гетьмана в Москві я не міг дістати у москвитян дозволу бачити його і тому кілька разів у ночі, я переодягнений, відвідував його". Про самих москвитян (росіян) Деляневіль пише в дуже непривабливих фарбах, як напр., що вони „справжні варвари, недовірчиві, брехливі, жорстокі, розпустні, обжерливі, користолюбні" та ще гірші річи. Зате про Мазепу пише: „Цей князь з обличчя негарний, але людина дуже освічена і прекрасно говорить латинською мовою. Він родом козак".

Ще більше цікавий опис подорожі до Батурина іншого французького дипльомата **Жана Балюза,** який був у Батурині в кінці 1704 р. (Переховується в Паризькій Націон. Бібліотеці, знайдено І. Борщаком): „З Московщини — пише Балюз — я поїхав на Україну, країну козаків, де був кілька днів гостем володаря (Prince) Мазепи, що держить найвищу владу в цій країні... На кордоні України мене зустріла почесна козацька варта й з великою пошаною допровадила до міста Батурина, де в замку резидує володар Мазепа".

Балюз підкреслює, що Мазепа перфектно й досконало володів латинською мовою. „Мова його взагалі добірна й чепурна, правда, як розмовляє, бо більше любить мовчати та слухати інших. При його дворі два лікарі німці, з якими Мазепа розмовляє їх мовою, а з італійськими май-

страми, яких є кілька в гетьманській резиденції, говорив італійською мовою. Я розмовляв із господарем України латинською мовою, бо він запевняв мене, що не добре володіє французькою мовою, хоч у молодих літах відвідав Париж і південну Францію, був навіть на принятті в Луврі, коли святкували піринейський мир (1659 р.). Не знаю тільки, чи в цьому твердженні нема якоїсь особливої причини, бо сам бачив у нього газети французькі та голяндські". Далі про Мазепу каже: „Він дуже поважаний у козацькій країні, де нарід, загалом свободолюбний і гордий, мало любить тих, що ним володіють. Привернув Мазепа козаків до себе твердою владою і великою воєнною відвагою... Розмова з цим володарем дуже приємна, він має великий досвід у політиці й, у протилежність до московців, слідкує й знає, що діється в чужоземних країнах. Він показував мені збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видко латинські книжки".

Серед яких умов доводилося І. Мазепі провадити свою державну політику, найкраще свідчить незвичайно рідка книжка **Й. Ґ. Корба** під заголовком „Diarium itineris in Moscoviam Perillustris", видана у Відні коло 1700 р. Як дуже спостережливий мандрівник, Корб подав докладні відомости зі всіх ділянок московського життя, але зустрічаємо тут також чимало відомостей про українське військо та ряд цінних ґравюр укріплень і міст Пріозівського краю.

Подаючи ріжні характеристичні практики московських судів, каже, що „серед москалів завжди і скрізь можна знайти фальшивих свідків, бо до тої міри здеморалізовані в них поняття, що штука обманювати рахується майже ознакою високого розуму". А далі: „У жовнірів Московії є у звичці жорстоко і зовсім самовільно, без поваги до осіб

або обставин, бити затриманих пястуком, рушницею і палицями і, запхавши їх у найгірший кут, всякими способами катувати. Особливо поводяться вони так з богатими, котрим без встиду заявляють, що кінця їх биття не буде раніш, ніж ті виплатять певну суму грошей; бють кожного чи йде він під багнетами добровільно чи насильно". Військо і нарід московський все виконує не через свідомість, а лише зі страху перед царськими карами. „Не мають почуття гідности, неосвічені, мають вялий і тупий розум". В проханні до царя москвини підписуються зменшеними іменами, наприклад, замість Яків — „Якушка", конче додаючи при цьому „холоп" і „подлѣйшій и презрѣннѣшій раб". Тут Корб подає слова іншого подорожника англійця **Барклая,** котрий писав:

„Навіть у Турків нема такого пониження і такого огидного раболюбства перед скіпетром своїх Оттоманів... В них (московитів) нема ніякого встиду перед брехнею, ніякого збентеження перед відкриттям обману. З цієї країни до такої міри викинене зерно дійсного добродійства, що самий злочин має славу добродійства".

Багато місця присвячує Й. Корб військовому повстанню „стрільців" проти царя Петра I в 1698-9 рр. Автор описує нечувано-жорстокі катування повстанців, у яких брав участь сам Петро I: „Дня 27. жовтня 1698 р. цар наказав своїм вельможам і полковникам, що кожний з них мусить власноручно відрубати кілька голов стрільцям. „Сам цар, сидячи у кріслі, дивився сухими очима на всю цю таку жахливу траґедію і забиття стількох людей, обурюючись лише тим, що багато з бояр приступали до цих незвичних обовязків з дрожачими руками"...

Під датою 4. лютого 1699 р. Корб оповідає, як урядовці одного посольства бажаючи побачити московські вяз-

ниці відправились у передмістя Москви Преображенське. „Оглянувши ріжні вязниці з увязненими, рушили вони туди, де найбільші зойки свідчили на найбільш жахливі муки. Дрожачи від жаху, обійшли вони три вязниці, але зловіщі зойки і нечувано жахливий стогін змусили їх подивитися на жорстокости, які діялися у четвертій будові. Як лише увійшли туди, миттю хотіли покинути це приміщення, бо зі здивованням побачили там царя і бояр"...Ледве втікли звідтам, бо „цар і бояре були дуже невдоволені, що чужинці застукали їх при такому занятті"...

Про українське військо Корб пише: „Важливим скріпленням для царських (військових) сил є козаки. Московити схиляють їх на свій бік щорічними подарунками і стараються втримати їх вірність найщедрішими обіцянками, щоби вони (козаки) не задумували перейти до поляків, бо разом зі своїм переходом вони можуть забрати з собою цілий нерв московського війська; цей нарід (Козаки) сильний і перевищує Московитів і військовим умінням і хоробрістю".

Не бракувало відомостей про особу гетьм. І. Мазепи також по тогочасних европейських часописах. В місячнику „Europäische Fama", що виходив у Ляйпціґу і був поширений при королівських дворах та читаний політиками та вищими державними мужами цілої Европи, у виданні 1704 р., багато уваги приділено гетьманові з долученням його портрету. Про українське військо читаємо, що воно „стоїть під командою їхнього провідника Мазепи, котрий завдяки своїй спритности і великому военному досвіду, має у світі велику славу. З біоґрафії гетьмана довідуємось, що він „був народжений і вихований поміж козаками". В молодих роках перебував при польському королівському дворі і приглядаючись сваркам поміж королем і шляхтою, „Мазепа, як хитра голова, мав найкращу нагоду вивчити при цьому

дуже важний державний устрій і використати все з майбутній потребі... Відомо, що Мазепа при козацькому провідникові Івані Самойловичеві був менше-більше так, як спершу при польському дворі на становищі тайного секретаря й каммергера, які то становища в цьому випадку найважніші і можуть бути добре сполучені в одній особі. При цьому відзначався Мазепа не тільки розумом, але також у війні хоробрістю і тому був спочатку ґенерал-лейтенантом, а пізніще, коли Самойлович мав досить причин для своєї димісії, заняв його місце, як провідник. В цій ролі (гетьмана) старався він укріпити кордони проти татар і побудував Самару [або Новоселиця над притокою Дніпра — річкою Самарою]. Наступного року був коло Перекопу окружений, але не переможений. Бо хоч московський провідник кн. Ґоліцин розпоряджав армією, що складалася більше як з 50.000 людей, то він (Ґоліцин) все таки дав намовитися турками й французами на таку нечувану зраду, що не тільки добровільно перед цією місцевістю змарнував час і кошти, але також при відступі, що слідував після цього, знищив головну частину свого війська через спричинену ним самим пожежу в густих степах; все це хитрий Мазепа добре доглянув і своєю дипльоматичною мовою (хистом) поріжнив цього Ґоліцина з його людьми і випер його з краю"...

Про полтавську траґедію, цікаві спогади шведських старшин, що мали можливість спостерігати українське військо та бачити самого Мазепу під час полтавського бою:

Петре пише, що українські козаки мали „гарні тягнені рушниці", з яких стріляли „на ворога в лісі сидячи і спричинили йому значні втрати". Ця обставина, що українські козаки стріляли сидячі — не мало дивувала шведа, хоч він і визнає, що цей спосіб зовсім добрий.

Обширні спогади іншого швед. старшини **Вейге,** що писав не тільки про військові події, але також про географічні особливости України, її побут, господарство, промисл, вдачу українців і т. ін. Він каже, що Україна дуже плодовита, „ласкава природа не забула тут нічого, що належить до вигідного і задоволеного життя мешканців; мають вони копальні соли і заліза... також шкляні ґути, де виробляють багато шкла до вікон і всяку шкляну посуду. Збіжже росте тут усюди в безмежній кількости... Воли і вівці їх мають прекрасну величину і добру породу... Коні дуже витревалі і люблені більше інших (тварин), задля швидкого бігу... Козаки ведуть всі однаковий спосіб життя і однаково вбираються". Спиняючись досить докладно над описом українського одягу, між іншим зауважує, що у жінок спідниця складається з тонкого волосяного сукна ріжноманітних кольорів, що прилягає досить тісно до тіла і віддає його форми. І чоловіки і жінки ходять у чоботах і люблять дуже горілку; навіть визначні жінки не соромляться випити на ярмарку кілька мірок; тому то не дивниця, що вони мають велику охоту до любовних пригод". Про самих козаків пише, що вони добрі їздці на конях, „б'ються також пішо... стріляють тягненими рушницями дуже докладно і тому мають славу найліпших вояків поміж усіх". Про бій під Полтавою Вейге пише: „Наші запорожці знищили своїми тягненими рушницями багато московської піхоти, так що ся скоро потім... відступила через заросляки і король також малим обїздом завернув під Полтаву". Безпосередньо після полтавського бою, коли король з великими труднощами уник полону, Вейге пише: „Появилися тут (в королівському обозі) у ранці ворожі драґони, одначе не мали відваги нападати, як тільки поставлено проти них полишених тут кінних вояків і піших запорожців"... Так само і під час

переправи через Дніпро Вейге підкреслює видатну ролю українських козаків, завдяки котрим урятувалося шведське військо.

Про велику відвагу українських козаків підчас переправи шведських та українських військ через р. Бог, пише також інший свідок **Даниїл Крман,** словак, що був висланником лютеран до шведського короля (Видано в мадярській мові в 1894 р.).

Полтавська траґедія та негідне і варварське поступовання московського війська на Україні, викликало в Західній Европі чимале обурення і осуд. Так наприклад представник французького уряду в Царгороді **Феріоль** так пояснює крок Мазепи: „Козаки не є природними підданими царя, вони тільки піддалися ніби під його протекцію, й ніхто не може обвинувачувати їх за те, що, бачучи як нищать їх вільности, вони підняли повстання".

Вебер у своїх спогадах (Франкфурт, 1720) у французькій мові, писав: „Московський ґенерал (général Moscovite) Меньшіков приніс на Україну всі страхіття помсти та війни. Всіх приятелів Мазепи безчестно катовано. Україна залита кровю (L'Ukraine est inondée de sang), зруйнована грабунками і виявляє скрізь страшну картину варварства переможців".

Торкаючись культурного стану і характеристики життя українців, Вебер м. ін. пише про сина гетьмана Апостола — полковника Петра Апостола: „Хоч він ніколи не був закордоном, проте говорить дуже добре по латині, французьки, італійськи, німецьки, російськи та польськи і розумієтьсь дуже добре на фортечній інженерії".

Великий інтерес мають обширні спогади данського посла **Юля Юста,** що в роках 1709—1712 перебував в Росії, а в році 1711 їздив на Україну. Посол не тільки докладно

описує свою подорож через цілу Україну, але робить широкі порівнання життя, побуту і культури України Мазепиної доби з життям Московщини. І хоч данський посол перебував на Московщині в характері представника союзної держави, то все таки опис життя і побуту Московщини випадає некористно для них. Застає він Московщину в добу найбільших так зв. „реформ" та „европеїзації" цілого життя. Юль Юст м. ін. пише: „Таким чином, хоч під цю пору у своїй поведінці росіяне стараються наслідувати, як малпи, інші нації, хоч вони і вдягаються у французький одяг, хоч по зовнішньому вигляді вони трохи отесані, але всередині їх по старому сидить хлоп".

Досить багато пише данський посол про побут і життя росіян та не може надивуватися диким, грубим і варварським звичаям:

„Коли росіяне розсердяться, то називають один одного злодіями і „мошенниками", і за дуже розповсюдженим тут звичаєм, плюють один другому в лице". Це торкається навіть найвищих російських верств. Описуючи приняття у царя Петра І в Нарві, данський посол занотовує: „Окруження царя поводилося без совісти і встиду: кричали, свистали, ригали, плювали, лаялися і навіть нахабно плювали в обличчя порядних людей".

„В Росії від усіх недуг лікують три лікарі, уживаючи для того хорих і здорових: перший лікар — це російські лазні („бані"), другий — горілка, котру пють як воду або пиво всі ті, котрим дозволяють засоби, і третій — чесник, котрий росіяне вживають не тільки як приправу до кожної страви, але також їдять сирий серед дня".

Характеристика російських урядовців у данського посла страшна. М. ін. підмічає він таке: „Що можна було доброго сподіватися від людей (російських урядовців), котрі прого-

лощують, що все роблять тільки для власної користи і вигоди та не звертають уваги на те, чи добре чи зле висловлюються про них чужинці".

Перебуваючи поміж росіянами цілих два роки, робить данський посол таке зауваження:

„Іноді при зносинах з росіянами допомагає лайка... Загалом, коли маєш діло з росіянами, треба говорити з ними гостро й по грубіянськи, тоді вони уступають; коли ж поводитися з ними ласкаво, то від них не можна нічого добитися".

Торкаючись освітних справ Юль Юст каже, що одинокою школою вищого типу у Росії була т. зв. „Патріярша школа" чи гімназія в Москві. Ректором цієї школи був Теофілакт Лопатинський, „що народився і вчився у Львові", всі професори були виключно з українськими і білоруськими призвищами, яких посол називає „православними з Польщі", а навіть студенти цієї школи „виключно православні з Польщі".

Про культурність і освіченість російських достойників і державних мужів пише, що „князь" Меньшіков — „друга особа після царя — не вмів ні читати ні писати". Не знали ніякої іншої мови крім російської — канцлєр Головкін, новгородський митрополит, духовник Петра І. Ні один з достойників не знав латинської мови, що панувала тоді в освічених колах і на королівських дворах. При царському дворі була одинока особа, що знала латинську мову — Мусін-Пушкін. Знова з царем данський посол порозумівався голяндською мовою, якою „цар з трудом володів".

Про державні податки на Московщині читаємо: „Цікаво, що нема ніодної ділянки народніх прибутків, котрі б цар не монополізував і з котрої не брав би своєї частини. Навіть шинки по цілій Московщині тримає цар і одержує від

них прибутки. Кожна рибальська сітка, котра біднякові дає харч, і та обложена тут річними податками". Про суд читаємо: „У Московщині закон оминають на кожному кроці і вирішають справу без суду. У всьому (коли когось притягли до суду) можна було зрештою відкупитися, даючи Меньшікові „взятку" 10, 20 чи 30 тисяч рублів. При чім з того цар (Петро „Великий") дістає „свою частину" — пише данський посол. „Зрештою. що можна очікувати кращого в країні, де вищі достойники постійно повторяють: нехай цілий світ говорить, що хоче, а ми все таки будемо робити по свойому".

Лише прочитавши цю частину спогадів данського посла Юля Юста, в котрій він пише про Московщину, більш рельєфно виступає його опис подорожі по Україні. Побачивши вперше українські села і міста, посол був приємно здивований їх чистотою і порядком.

Загально про українців зауважує, що „Козаки будучи народом вільнолюбним, невдоволені царем за призначення до їх фортець московських командантів... Вважаючи себе вільним народом вони огірчені, що постійно мусять прислужуватись царю і виконувати його накази". В резиденції гетьмана Івана Скоропадського — Глухові, посла приняв „віце-гетьман" Андрій Мартинович тому, що сам гетьман був у поході на чолі 30.000 козацького війська, при чім уперше за весь свій побут у Росії посол не згадує про це приняття як дику піятику, як це було на Московщині.Назпаки це приняття прийшло йому до вподоби і він називає його „прекрасним". Далі пише: „Мешканці Козацької України жиють в добробуті і приспівуючи. Вони без мита продають і купують ріжні вироби (крам), займаються яким забажають ремеслом і чим хотять промишляють. Платять вони тільки невеликий податок гетьманові" (отже порівняти

з вищезгаданими царськими податками!). Оповідаючи про ціни продуктів, посол підкреслює, що мука, риба, сіль, горілка, тютюн тут коштують дуже дешево й доброї якости. Про цілу свою подорож по Україні посол з особливою приємністю пише, що скрізь його витали, гостили й виявляли особливу увагу не тільки по містах, але й по селах, чого не було в Росії. „Місцеві мешканці — каже посол про Чернигівщину — як взагалі усе населення Козацької України, відзначаються великою ввічливістю і охайністю, вдягаються чисто і чисто утримують доми". В іншому місці зауважує, що українські козаки „у всіх відношеннях чистіші й чепурніші від росіян". Подаємо приклад опису українського міста у спогадах данського посла: „Королевець велике місто... Вулиці в ньому прекрасні, котрих я в Росії нігде не бачив; будинки гарні, міцні, чисті, виступають на вулицю, як у Данії, а не стоять у глибині подвірря як у Росії. Перед Службою Божою дзвонять тут у дзвони в три голоси, як у нас, а пізніше під час самої відправи рідко подзвонюють, між тим як росіяне виключно „трезвонять" (без порядку, галасливо)".

„Ніжин велике торговельне місто, укріплене прекрасним валом. У місті стоять дві чудові великі, восьмикутні церкви прекрасної архітектури". Одвідуючи ріжних українських достойників, як ґенерального судью, київського митрополита та ін., підкреслює їх велику вихованність, освіту та чемність. Дивується, що не тільки всі українські достойники прекрасно володіють латинською мовою, але й прості монахи Києво-печерської Лаври вільно розмовляли з данським послом латинською мовою. Далі, по українських селах селяне ходять до церкви з молитовниками, с. т. усі грамотні!

Вступаючи на Поділля, яке називає „Польською Україною", посол зауважує, що ця країна після останніх війн

дуже зруйнована, зокрема місто Немирів, „одначе — додає посол — і останній його будинок чистіший від найпишніших московських (російських) палат" (ст. 246).

Переїзжаючи через Львів посол хвалить красу міста та їх камениць. Про мешканців Львова пише: „Мужчини у Львові носять польський одяг, жінки — французький. Загалом у місцевих жінок непомітно нічого польського"!..

Далі посол оповідає про вмішування росіян у внутрішні справи міст Галичини, що викликало у місцевого населення обурення і нехіть до росіян тим більше, що шведи „поводилися ввічливо, тоді як росіяне по-грубіянські". Росіяне зявилися як союзники, одначе вимагали від поляків податків, а тепер їх діставши, забирають все з домів, у яких мешкають, крадуть, відкрито роблять усяки насилля, забирають усе з домів, у яких мешкають; безсовісно, навіть у час посту, коли не сміють їсти мяса, забивають худобу, тільки для того, щоби продати шкіру, а туші кидають псам, та роблять інші численні надужиття, опис котрих заняв би надто багато місця".

Зі Львова посол їхав до Ярослава, а далі баркою плив по Сяну до Варшави. Перепливши 26. вересня Синяву, посол згадує „останню православну церкву на мойому шляху" в Улянові (над Сяном коло Ніско).

До характеристики поступовання Мазепи цікаві „Реляції" (Штутґарт 1730 р.) принца віртембeрзького **Максиміліяна Емануїла,** участника походу Карла XII і свідка полтавської траґедії. Цікаві вони не так думками самого принца, як головно переказом подій під Бендерами. Отже „Карло — читаємо там — дістав відомість, що цар посилав до турецького султана посольство й його просив, щоб козацького провідника або (на їх мові) гетьмана Мазепу в охорону не брали, тільки йому його з племінником Вой-

наровським видали". Цар хоче мати гетьмана якнайскоріш і вірить, що „справедливий султан" його не візьме під свою охорону, за що він, цар з „нововибраним гетьманом" обіцяє султанові „все добре та вірне сусідство". „Хоч це прохання — читаємо далі в „Реляції" — здавалося не так несправедливим, то все таки воно не знайшло на турецькому дворі жадного одобрення, бо там не вважали цього домагання за важливе, щоб таку особу видавати, яка так ревно дбала про волю, звичаї й права свого народу, та так багато перетерпіла переслідувань і тортур тільки тому, що зі своїми підвладними вона не захотіла понижатися під московським ярмом, а змушена від такого утікати та шукати вперше королівської шведської, а тепер турецької охорони". Тому посла московського царя відправили турки з такою відповіддю: „Що не гадають, і це також не згідне було б з турецькими законами, відмовляти охорони особі, яка її по справедливости шукає". На це „Реляція" додає: „Великодушність султана була тим більше гідна подиву, що він осягнув би тоді дуже блискучу можливість помститися на цьому гетьманові", очевидно за попередні його війни з кримськими татарами і самими турками. І так турки залишили у себе недоторканим „колишнього справжнього ворога без помсти і кари" — закінчує „Реляція".

До доби Мазепи належить характеристика гетьмана Пилипа Орлика французького амбасадора у Варшаві **Де Монті** в листі з дня 9. листопада 1729 р. до французького премієра міністрів Флері. Де Монті пише: „Козацький гетьман Орлик, що служив під прапором славетного гетьмани Мазепи, гетьмана України, як ґенеральний комісар і секретар, що вважається першим, після гетьманського, урядом у козаків, був обраний козацьким гетьманом на місце вищезгаданого Мазепи, після смерти останнього в Бен-

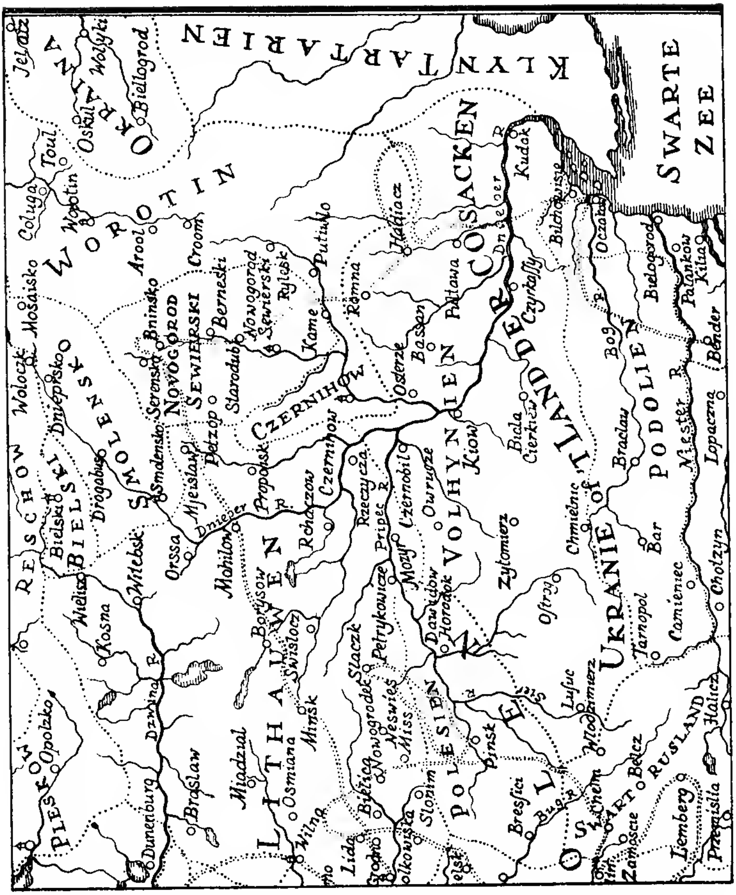
дерах. Пилип Орлик залишився з кошем 7.000—8.000 чоловік на службі блаж. памяти його Величности короля Карла XII. Після насилля, яке турки виконали на особі шведського короля, козаки перейшли під опіку Порти, але гетьман Орлик, пішов за королем у Швецію, де користувався привілеями і преротативами „шефа союзної армії", і де знайшов разом зі своєю родиною піддержку навіть після смерти короля... Ми знаємо гетьмана [Пилипа Орлика], як людину великої ворожости до москалів, розумну й відважну, дуже поважану й люблену на Україні між козаками, яким цар відібрав майже всі давніші вільности. Але козаки, хоч 18.000 московських драґонів тримає Україну в тяжкому гніті та неволі, тільки шукають нагоди, щоби повстати проти гнобителів і повернути свою давнішу вільність". (Архів Міністер. Закорд. Справ у Парижі).

Огляд доби Мазепи був би неповний, як би не згадати ще великого французького письменника-історика **Вольтера.** В 1731 р. в Руані вийшов у світ знаменитий твір Вольтера „Histoire de Charle XII", („Історія Карла XII"), який до кінця XIX ст, перевидано понад 100 разів! В цьому творі дві сторінки присвячені Україні та особі гетьмана Мазепи, що незвичайно спричинилося до популяризації великого гетьмана в цілій Европі. Оскільки Вольтер був зацікавлений українським питанням у своїй історії Карла XII, свідчить його власний лист до Шуазеля з дня 16. грудня 1767 р. (Бібліотека Chantilly в Парижі): „Щоб не казали, а над історією Карла XII я багато працював... Треба мати на увазі, що я був перший, хто писав про це. Наприклад про Україну. У нас знали тільки книжку Бопляна, але ж цю книжку написано людиною прихильною до поляків. За цей час Україна була за гетьмана Хмельницького майже незалежною державою (presque un Etat indépendant),

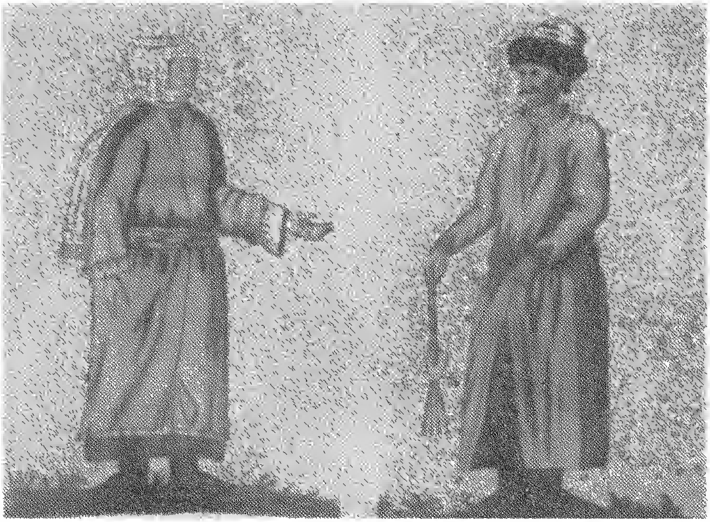
потім в союзі з москвинами... Я в свій час багато збирав матеріялів про Мазепу".

Крім деяких географічних данних про Україну, Вольтер м. ін. писав:

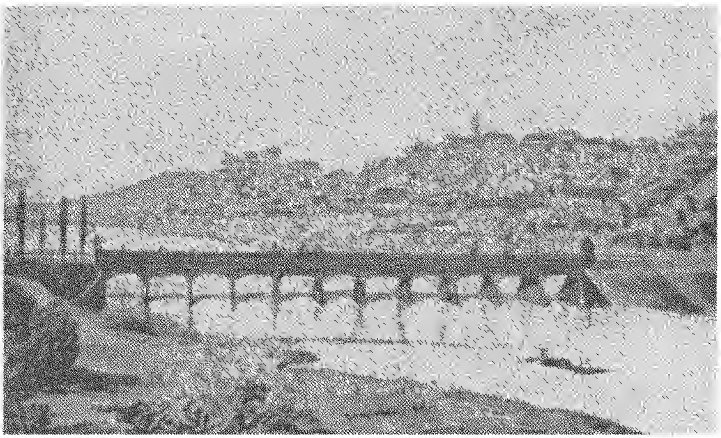
„Україна завжди прагнула до свободи, але оточена Москвою, Туреччиною і Польщею, вона примушена була шукати собі протектора в одній з тих держав. Україна піддалася спочатку Польщі, яка поводилася з нею зовсім як з поневоленою країною, відтак піддалася Московитові, що уярмлював її неначе рабів, як це завжди є звичаєм у Московитів. Спочатку користувалися Українпі (les Ukrainiens) привілеєм обирати собі володаря під назвою гетьмана, але скоро позбавили їх того права, й гетьмана стала призначати Москва". Про самого Мазепу Вольтер пише, що „Одного разу, як Мазепа був у Москві, звернувся до нього цар, щоб він (Мазепа) поміг зробити козаків більш залежними. Мазепа відповів, що становище України і характер її нації є непереможні для здійснення царських планів. Пяний цар назвав Мазепу зрадником і загрозив, що посадить його на паль. Повернувшись на Україну, вирішив Мазепа повстати. Він хотів стати незалежним володарем і створити могутнє королівство з України та відламків Росії. Це була відважна людина, далекозора, невтомна в праці, хоч поважного віку". Торкаючись невдачі Мазепи і шведських військ, Вольтер зауважує, що Мазепа „одначе приніс королеві (Карлу XII) надію на підтримку своїм розумом у тій невідомій країні та любов усіх козаків, що розлющені на Московитів прибували у шведський табор... Один лише козацький володар Мазепа дав змогу втриматися шведам. Без його допомоги шведська армія загинула б від голоду та мізерії. Цар запропонував Мазепі повернутися під його владу, але козак залишився вірний своєму новому союзникові"...

11. Україна на голяндській мапі кін. XVII ст. На північному сході невелика округа з надписом „Okraina". (Бібліотека Баворовських у Львові).

12. Селяне з Галичини, ніренберґська ґравюра 1794 р.

13. Місто Чернівці, з книжки Й. Ґ. Коля, 1841 р.

Приблизно до того самого часу належать Записки **Христофора Германа Манштайна,** який в 1728 р. мав можливість зустрінутися з приклонниками гетьмана Мазепи на Запоріжжі. Це викликало в нього деякі міркування і зацікавлення минувшиною України. Він писав: „Я розмовляв з українськими козаками. Вони заселюють Україну, що є безсумніву одною з найкращих країн Европи. Одна її половина належить до московської імперії, а друга до Польщі. Обидві частини розділює Дніпро або Бористен і служить за кордон".

На цьому закінчуємо огляд джерел доби Мазепи, які походять головно від французьких авторів. Тепер переходимо до післямазепинської доби, головно середини XVIII ст., коли ще Україна жила своїми давніми культурними і господарськими здобутками та заховувала у великій мірі свою самобутність. Ці чужинецькі джерела будуть головно англійські.

V. ДОБА ВІД СЕРЕДИНИ XVIII СТ.

В цю добу значно міняється характер описів подорожників. Коли раніш Україна була предметом міжнародньої політики, а ріжні знатні чужинці старалися приєднати для свого уряду козацьку силу чи, у всякім разі, приєднати собі їх симпатії, — то тепер, після ослаблення і знищення козацької сили Москвою, Україна стала предметом чужинецької експльоатації. Отже більшість чужинців, що тепер вештається по Україні, хоч захоплені красою природи, хвалять наші звичаї і стару культуру, однак в першу чергу придивляються до того, що може стати предметом визиску з скарбів країни, яка „текла молоком і медом". Рідше зустрічаємо подорожників, які цікавляться українським життям та більш ідеалістично оцінюють змагання українського народу.

З 1736 р. походить цікава реляція англійського резидента в Петербурзі **Клавдія Рондо** про Запоріжжя, коли після першого зруйновання Січи, українські козаки повернулися з Олешок і Камінки і заложили Нову Січ. Про запоріжців Рондо пише, що це „дуже сильний і витревалий нарід... Запоріжці це є рід лицарів, котрі не допускають до свого товариства жінок... Як що в них трапиться крадіж і злодія пристукають на місці вчинку, то його негайно вішають за ребро. Сконстатувавши душогубця, викопують яму, кладуть забитого на душегубця і закопують їх разом"... Цими су-

довими справами запоріжців займаються вибрані особи, в кількости 6—7 судьїв та їх рішення має виконну силу після затвердження Брацтвом. „Звання лицаря може здобути в їх товаристві лише люди дуже сильні і добре збудовані [після 7-ми літнього вишколу], але кожний може бути принятий, яко хлоп або помічник (послуговач), а деякі (козаки-лицарі) тримають таких по два або по три". „Як що який з брацтва відходить, таких не переслідують, але вважають їх негідними свого товариства. Запірожці поділені на тридцять великих частин чи куренів, кожний курінь має свого команданта чи отамана, котрі притім обовязані підпорядкуватися кошовому чи ґенералу. Усі лицарі мають право голосу при виборі ґенерала чи кошового".

Джозеф Маршал (Marchall), англієць, що був на Україні в 1769—1770 роках і описав свою подорож в 1772 р., говорить про Україну слідуюче:

„Україну застав я, як країну неймовірно родючу й дуже добре загосподарену, неподібну до уяви, яку я створив собі про Україну, на основі прочитаних книжок"... Переїзжаючи через Україну (Київщину і Чернигівщину) Маршал підкреслює, що „відчував себе вільним і безпечним, як у першому ліпшому англійському ґрафстві (області), хоч тоді була війна з Туреччиною". Про український нарід англієць пише: „Сучасне українське покоління — це моральний і добре вихований нарід; українські селяни — найкращі хлібороби в цілій Росії, а Україна, з огляду на скарби своєї природи, є найважніша провінція Росії". Взагалі Україна не тільки подобалася, але й заімпонувала вибагливому англійцеві. Скрізь де тільки мова про українське хліборобство, лад і чистоту, порівнює наш край з найкращими провінціями Англії. Пише дослівне таке: „Я ще не бачив такої країни, яка б так дуже була схожа на найкращі провінції Англії, як це я зауважив

на Україні". Опис подорожі Д. Маршала вийшов в мовах англійській, німецькій і французькій.

Подібне враження зробила Україна також на іншого англійця, професора мінералогії кембріджського університету **Едварда Даніеля Кларка** (Klarke), який у своїй книжці „Подорож до Росії, Криму й Туреччини" (Льондон 1812) писав: „Ми зустріли валки українців, що ріжняться під кожним оглядом від інших мешканців Росії. Це дуже шляхотна раса. Вони виглядають кріпкіше та краще від москалів і перевищують їх у всьому, де лиш може одна кляса людей перевищувати другу. Вони є чистіші, запопадливіші, гостинніші, побожніші та менше забобонні.

Хати на Україні чисті і білі, як в Уельсі — мандрівникові здається, що він перенісся до Голяндії або до Норвегії. Нарід на Україні нагадує верховинців з Шотляндії... За столом українського селянина більша чистота, аніж за столом у московського князя... Після повстання Мазепи, російський уряд не перестав нищити привілеїв України"...

Але може англійці були якісь односторонні в посуджуванні українців XVIII ст?.. Тоді звернимося до інших чужинців.

Відомий письменник, філософ та етноґраф **Йоган Ґотфрід Гердер** в свойому „Деннику моїх подорожів" 1769 р. писав: „Україна стане колись новою Грецією: прекрасне підсоння цього краю, весела вдача народу, його музичний хист, родюча земля, колись прокинуться: з тільки малих племен, якими чейже були колись греки, повстане велика, культурна нація і її межі простягнуться до Чорного Моря, а відтіля ген у далекий світ".

Поляк **Карло Хоєцький,** шляхтич з Кракова, що був узятий в полон російськими військами у Кракові і відправлений разом з іншими барськими конфедератами через

Україну на Сибір, залишив свої „Записки" з рр. 1768—1776, в яких згадує гайдамаків з Запоріжжя, що брали участь в уманських подіях.

До партії польських конфедератів приєднали росіяне полонених гайдамаків у кількости 90 осіб в Полонному (осінь 1768 р.). У Києві московська влада тримала польських конфедератів і українських гайдамаків в касарнях у страшних умовах, у перелюднених приміщеннях, так що люди там вмирали по 5—8 осіб денно, при чім трупи їх по 3 дні і більше перебували разом з живими і хорими.

„Ми кожний день бачили, як виводили (гайдамаків з касарень) по кілька осіб, карали їх батогами, виді.рали їм ніздрі — по звичаю москалів, і потім відправляли на досмертне заслання".

Далі переїзжаючи через Україну на заслання в Сибір, К. Хоєцький відмічає добре, людяне ставлення до них (до польських конфедератів) українського населення, яке в деяких місцевостях було навіть привітливе:

„Ніжин — місто упорядковане і многолюдне, добре розбудоване; будинки переважно деревляні, але є і кілька мурованих; мешканці займаються торговлею на більшу скалю, а серед них є багато купців — почасти греків, почасти українців. Мешканці, виявилося, були дуже людяні; не тільки господарі приділених нам мешкань| поводилися з нами ласкаво і чемно, але й інші мешканці, коли ми виїздили, переганяли нас на санках, кидали нам хліб житний і пшеничний та гроші. Ми були глибоко зворушені людяністю цього народу".

Але коли полонені переїхали український кордон і опинилися у Московщині, зразу ж змінилися відносини: „Ми зустріли зовсім нове для нас населення, що різко ріжнилося [від українців] своїми звичаями... Коли ми віздили до

московського) села, майже усі мешканці збігались дивитися на нас, як на видовище; вони насміхалися над нами, кидали в нас снігом і грудками нечисти — поводилися з нами по ворожому; не хтіли нам нічого продати, а як що і погоджувалися, то вимагали неімовірні ціни".

Росіянин **Рубаков** у передмові до своєї книги „Краткія политическія и историческія свьдьнія о Малой России" (Петербурґ 1773 р.) писав: Український нарід визначився в минулому своїми военними подвигами й замилуванням до знання і лицарства, а своєю талановитістю і свободолюбством та своєрідним устроєм вславився перед цілим світом".

Німецький лікар і природник **Самуель Ґотліб Ґмелін,** у своїй чотирьохтомовій „Подорожі по Росії" (1770—1784) писав про українців, що вони „дуже пильні, вдачею веселі, привітливі, замилувані до музики, а ще більше до пиття... Люблять і пильнують чистоти, для того і в найпростіших хатах у них значно краще, ніж у найбагатших дворах у росіян. Страва їх також делікатніша"... Спиняючись на зовнішньому вигляді та одязі українців пише: „Волосся на голові в них навколо сголене. Нижній одяг носять бавовняний, шовковий і суконний, котрий міцно підперезують шовковими пасами. Верхній одяг довгий до пят і буває завжди суконний. Вони не носять нічого на шиї. Капелюхи в них округлі... Жінки також у добрих суконних контушах".

Ґмелін спиняється над хемічною промисловістю України, зокрема говорить, що українці спеціялісти у салітряному виробництві; дивується, що на Україні вже з давних часів знали ріжні хемічні ліки, також розповсюджене було нащіплювання віспи!

Про настрій українців та лад і порядок на Україні, подібні міркування до англійських подорожників, подає не-

відомий автор у ґеттінґенському **„Маґазині науки і літератури"** в статьї „Замітки по дорозі з Петербурґу на Крим у 1771 р.". Переїзжаючи через бувшу резиденцію Батурин, автор зауважує: „Цілий нарід з приємністю згадує часи, коли Україна була самостійна та з обуренням відноситься до спроб теперішньої влади, звернених до обмеження його давніх вільностей... По землях цього народу можна подорожувати куди безпечніше, аніж по найбільш поліційних державах. Цю ріжницю помітно головно з моментом переїзду з Московщини на Україну. Бо на Московщині поштарі звикли попереджувати подорожних про небезпечні місця, але на Україні нема таких місць".

Натомість відмінна була характеристика російського життя і відносин. Напр. англійський відомий дипльомат **Гарісон** (або **Мальмсбюрі**) у листі до Вільяма Ідена, з Петербурґу дня 2. лютого 1778 р., так характеризує життя столиці доби Катерини II (що походила з Ансбаху коло Нірнберґу!).

„Велика пишнота і невелика моральність, здається розповсюджені у всіх верствах; підлестливість і плазування характеризує нижчі верстви громадянства, самопевність і гордість — вищі (верстви). Легкий, але пестрий полиск покривають найбільш нерозвинені і неосвічені мозги. Їх забави, прибранство покоїв і кількість слуг носить зовсім азійський характер і, що дуже дивно, хоч може і вповні природньо, не дивлячись на те, що вони все переймають від чужинців і не мають (я кажу про вищі верстви громадянства) ні в звичаях ні в характері нічого власного, що загалом кажучи, чужинець, який зявляється поміж ними, буває зле принятий".

Дуже цінний опис подорожі по Україні академіка **Ґільденштедта,** що подає відомости головно з господарського життя України. У своїй першій подорожі по побережжі Озівського моря 1771—1774 р., Ґільденштедт описує міста,

їх торговлю і промисл, також рослиннність, річки і комунікацію Приозівського краю.

Описуючи Ростов, спиняється над Козацькою осадою коло міста і досить докладно говорить про корабельні варстати і типи кораблів коло Ростова і Таганрога, які були ділом рук головно українських майстрів. Над розбудовою пристані і реґуляцією річок працювали там полонені турки, а також українці.

Досить докладно спиняється автор на приготовлюванні українцями сушених та ін. способом консервованих риб, що було тоді важною галузю харчової промисловости України. В іншому місці говорить про добування соли з солених озер, яку „Запоріжці добувають для своїх рибних фабрик". Коло Азова описує шкіряну фабрику.

В Озівських степах були ще табуни диких коней — „тарпанів", згадує також про бажантів, яких називає „мажарськими курами".

По дорозі з Ростова на захід, автор бачив багато камяних „баб", які зберігалися по берегах річок Ягорлика, Манича, Донця і Тузлова.

З опису виходить, що безлюдні степи Чорноморря російська адміністрація старалася заселювати головно донськими козаками, які розмовляли російською мовою, тоді як українцями користувалися переважно як „спецами" в господарстві, промислі, корабельництві і т. д.

З українських поселень коло Таганрогу, на оборонній лінії по річці Міус згадує три свободи, кожна по 100 родин.

Описуючи рибальство, автор каже, що коло Таганрогу в селі Обрив у ночі ловили рибу „одним неводом 1.000 сажнів довгим і $1^1/_2$ саж. широким і піймали 60.000 риб, а серед них били осетри, соми, коропи, сірюги, чечуги, найбільше судаків („суми" і „підсуми"), сіньгів і чехоні (Сур-

rinus cultratus), за те мало резуби (Cyprinus pignus), скарбії (Scomber) і тарані. Та назагал тарані „така сила заходить до Дону, що її на побережжі загребають лопатами. Рибу скуповують українці, які тут були і за моїм побутом. На віз запряжений парою волів, навантажують цієї „боковини" (дрібної риби) до 5.000 штук і продають на Україні за 10 карб. тисячу".

Українські села були також недалеко фортець Міус і Павловськ. Кажучи про хати над Міусом зауважує, що донські козаки „здебільшого жиють у курних хатах, але українці у своїх мазанках улаштовують з вербових прутів коміни, до яких дим проводиться у сіни через рукав". Українці вживають великих плугів, тоді як донські козаки — московську „соху".

„Наказом (московського уряду) ріка Каль-Міус була проголошена кордоном поміж Донськими і Запоріжськими козаками". Але перед війною з турками, в якій рішаючу ролю відограли українські козаки, запоріжці мали хутори аж по Міус.

„А коли околиці Таганрогу були ще пустелею, запоріжці за певний податок, який брали вівцями, дозволяли кримським татарам переходити через Кальміус з худобою, котру вони пасли літом на цілому просторі до Самбека, звідки вони в осени верталися на Крим".

На березі Кальміуса „ми приїхали до форпосту, що був занятий запоріжським полковником з залогою 200 козаків".

Описуючи Бердянську Косу каже, що тут є камбала, коропи, тараня, літом сила лебедів і баб (Onocrotali, в українських літописях „неасит" на Дніпрових порогах).

Другий опис подорожі Гільденштедта 1774 р. повний важних інформацій про природні багацтва, ремесла і торгівлю України. Знаходимо там чимало відомостей про Київ.

Між іншим читаємо: „Овочеві дерева можна знайти майже коло кожного будинку в Києві", в них росте багато волоських горіхів і морви (шовковиці). „На Подолі є державна шовковична плянтація з 500 великими морвами. Є також виноградники".

Про Хорол і Камишин Миргородського полку читаємо, що розвинено там ґончарство з виробництвом кахлів і посуду.

В Решетилівці „славні тутешні завивані смушкові шкірки на цілій Україні вживані для виробу шапок. Сотня таких шкірок в Ромнах продається тепер по 60—70 руб., раніш по 30 руб.". Ці смушки „визначаються особливо гарним виглядом".

Один з найважніших торговельних осередків на Україні був Ніжин, де купцями були українці, росіяни і греки. „В Ніжині можна зустрінути крам (вироби) найріжноманітнішого походження: европейські, турецькі, кримські, московські, сибірські". До Данціґу, Ляйпціґу і Шлеська вивозять футра, віск, юхту, клей, щетину; звідтам привозять тонке середньої якости голяндське і англійське сукно, шлеське полотно, французькі і німецькі шовки і бавовняні вироби, галуни, штирські коси і ріжний блаватний крам. До Польщі вивозять футра, тютюн в необробленому вигляді, юхту, кримський сапян; звідтам привозять сіль і вже оброблений тютюн. До Молдавії і Туреччини вивозять грубе полотно, футра і юхту; привозять з Молдавії і Валахії вино і камяну сіль, а з Туреччини — шовк і кольоніяльні вироби — бриндзу, риж, каву, миґдал, грецькі горіхи, фіґи, родзинки, коріння, цитрони, південні овочі (сирові і конденсовані та наливки з них). До Криму вивозять грубе полотно, футра; звідтам привозять сіль, сапян, смушки, горіхи, риж і вино.

На ніжинські ярмарки привозять українські вироби: зі Стародубського полку — головно грубе полотно (2 копійки за 1 аршин!), з Добрянська на Дніпрі — добру юхту, з Ромна, Івангорода на Острові та з Умані — прекрасний тютюн, з Коропа — добру горілку.

Автор подає також ріжні ціни, які згодом після ліквідації Запоріжської Січи, раптом і значно зросли, як ми бачимо, порівнюючи ці ціни з відомостями Меллєра 1787 р.

Про промисловість Ніжина читаємо, що крім ремісництва тут відоме виробництво ткацьке і виріб капелюхів. Великі суконні фабрики були в с. Рясці коло Прилук і Батурині. Грубе сукно цих фабрик продавалося по 1 коп. за аршин. Ремісники виробляють також канати, шкіри. Багато виробляють льняного полотна по селах Стародубського полку (2 коп. за 1 арш.). У Вишенці над Десною — тонке полотно подібне до шлеського (25—35 коп. за аршин). Коло Тонелі є парусна фабрика.

Все це свідчить про великий розвиток української промисловости в другій половині XVIII ст., коли Україна жила ще старими господарськими здобутками козацької державности.

Прихильно висловювались про українців не тільки ті чужинці, що мали змогу побувати на Україні, але також ті, що зустрічалися з українцями поза межами нашого краю або ознайомлювалися з документальними і безсторонніми науковими матеріялами. До таких належить **Жан Бенуа Шерер,** автор „Аналів Малої Росії" (Париж 1778). У передмові Шерер писав: „Хроніка, яку оце ми видаємо, це історія більш славного, аніж відомого народу, народу, якого первопочини сягають більше аніж 800 літ в глибину минувшини, але ймя якого знаємо ледве 200 років". Український нарід, на думку автора, гідний уваги кожного освіченого европейця, „бо коли образ зусиль цього народу для

збереження своїх вільностей, віри, устрою і звичаїв, словом усього, що є дороге людині, цікавить наше жадібне наук століття, то ми не в силі достаточно оцінити запалу і спонук, які оживлюють цей нарід". Про українських козаків читаємо, що вони „воліли невигоди важких походів, аніж спокійне життя рабів. З їхньої історії довідуємось, як то батьки переказували синам горде почуття незалежности, як найдорожчу спадщину, при чім клич — „Смерть або Воля" — був їх одиноким заповітом, що переходив з батька на сина, разом з прадідівською зброєю".

„Українські козаки були спокійним народом; вони відповіли на узурпації польських маґнатів і клиру спочатку уступками; згодом, коли вони помітили, що існує тільки одна думка — їх роздавити, нема нічого дивного, що вони взялися за шаблі, щоб скинути важке ярмо, та затвердити свій нахил до незалежности... Нарід цей, багатий на перекази про своїх прадідів, скинув ярмо неволі, й цього йому не можуть простити. На те, що козаки зробили, щоб забезпечити себе, дивились, як на революцію, а кожне повстання уважають за злочин, коли сили не відповідають розпочатій справі". (ст. VII).

„Україна — це незвичайно багата країна, вивінувана усіми скарбами природи". Вдачу українців Шерер окреслює так: „Українці це рослі, сильні люди, привітливі й гостинні, ніколи нікому не накидуються, але й не зносять обмежування своєї особистої свободи. Невсипущі, сміливі і чесні, але — трохи мають нахил до піяцтва".

Йоган Христіян Енґель, автор першої наукової історії України, в передмові до своєї „Історії України й українських козаків, як теж Галичини й Володимирії" (Halle, 1796) пише:

„Україна під оглядом простору рівна королівству, пло-

довита й щедро вивінувана природою країна, межева стіна поміж культурною Европою й некультурною Азією, кочовище й входова брама для стількі азійських орд мандруючих в Европу, вже тим самим заслуговує на більшу увагу. Тепер творить Україна помітну частину великої російської держави. Але як прийшла вона під Росію? Як воно прийшло до того, що незалежні козаки опинилися під московським ярмом, як це вдалося московинам окайданити козаків, що колись були пострахом турків, татар і поляків? Як це сталося, що на місце конституційного, запорученого козакам гетьмана, зайняв губернатор? Історія козаків мала теж великий вплив на історію Польщі, Швеції, Семигороду. Без неї не можна уявити собі величі ні упадку Польщі. Наслідники Карла Ґустава й Карла XII були б може до сьогодні володіли в Варшаві, Москві й Петербурзі, як цього захотів був Хмельницький чи козаки Мазепи. І може був би Ракочі другим Баторієм, коли б його були не спинили козаки в поході 1657 р.".

„Історія козаків повчаюча сама по собі. Енерґія цілого народу, як теж поодиноких осіб, що одушевляє нас у греків і римлян, виявляється тут на побоєвищах Білгороду, Корсуня й Збаража, як теж у геройських подвигах Хмельницького й Мазепи. Треба тільки мати таке перо, як мав цей, що так повчаюче й по мистецьки змалював відокремлення Нідерляндів".

В кінці XVIII ст. російський уряд, як відомо, розпочав кольонізацію Чорноморських степів, здобуття котрих коштувало велику скількість українських жертв протягом багатьох століть. Цю кольонізацію Москва переводила за поміччю закликаних ріжних чужинців, даючи їм ріжні привілеї, пожички, реманент, звільнюючи від податків і т. д. Подібні привілеї мали також росіяни, що зліталися сюди зі всіх

кінців Московщини. Натомість російський уряд зовсім відмінно ставився до українців. Вони не тільки не мали подібних привілеїв, але мусіли платити великі податки. Крім того, російська адміністрація ставиласа до них з великим підозрінням, бож це були переважно козаки, бувші запоріжці і „мазепинці", що вміли шанувати волю, відстоювали свою політичну і культурну незалежність та людську гідність.

На це ненормальне явище один з перших звернув увагу **Дігуров,** професор харківського університету, з походження француз, призвище котрого перекрутили на московський лад. У своїй праці „De la Civilisation des Tatars-nogais", що торкається нової кольонізації Чорноморря, пише, що Українці, які селилися поруч з ногайцями коло р. Молочної, а які прийшли з центральної України, перебували в жахливому положенні. „Головна причина їх біди була та, що вони прийшли майже без ніяких засобів на нові місця, де їм потрібно було здобути усе необхідне, а в той же час платити значні податки, а між тим землі в них було мало". Спиняючись далі над засобами, які б поліпшили стан цих українських кольоністів, Дігуров пише: „Але чому не дати їм у вигляді авансу хліборобське приладдя, худобу і гроші на будову хат? Вони все це напевно виплатили б з неменшою акуратністью, ніж італійці, німці, жиди... Звільнення їх на 5 років від влади „капітанів-ісправників" [московська адміністрація] і від відомих податків, (котрі треба було би довго перераховувати!), було би для них великим добродійством". Був це, розуміється, „глас вопіющого в пустині".

До кінця XVIII ст. належать також „Mémoires secrètes sur la Russie", с. т. „Секретні спогади про Росію" **Шарля Франсуа Масона,** француза з походження, що був на російській службі в рр. 1762—1802 і близько

стояв коло царського двору, його справ та інтриґ. Хоч автор висловлюється про московську тиранію досить обережно „стараючись — як каже — затримати рівновагу між вдячністю для нації, яка його приняла а нехітью до уряду“, все таки його зауваження, що до України та українських змагань досить цікаві. Він не зле зорієнтований у взаємовідносинах поміж Україною і Московщиною і виразно розріжняє „russe" від „ukrainien". В XIV розділі своїх „Секретних споминів" Масон пише (цитовано за перекладом Ю. Косача):

„Войовнича нація козаків зменшується з дня на день. Вона скоро зникне з поверхні землі, так як зникли інші, на яких затяжив російський скипетр, хіба що якась щаслива революція прийде в швидкому часі, щоб визволити її зпід ярма, яке її нищить і давить... Козаки, не мають нічого спільного з росіянами, хіба що грецьку реліґію і зіпсуту мову. Їхні звичаї, навпаки, спосіб життя, їжі, війни — цілком відмінні, коли не брати під увагу загальних схожостей, які завжди істнують між межуючими народами. Козаки є далеко гарніші, вищі, активніші, зручніші, вигадливіші й особливо далеко чесніщі за росіян, менше звиклі до рабства. Вони щирі, відважні й говорять сміливіше. Їх зверхність менш одноманітна і тавро, що їх накладає рабство, їх ще не цілком споганило та не дало скарлуватіти... Козаки жорстокі й криваві, але тільки в розгарі військової дії, росіянин є з природи холоднокровно-безпощадний і суворий...

Козацька нація тратить незалежність, яку мала перед своїм обєднанням з Росією. Її перестають щадити з хвилиною, коли впевняються, що це увійде їм безкарно. Повстання великого гетьмана Мазепи викликане лихим трактуванням, дало початок до гноблення їх (козаків-українців) ще за

царювання Петра I. Цей імператор відобрав їм право вибирати свого провідника. Він переводив примусові затяги в їх країні і обмежив козацькі контингенти, що від тепер могли бути тільки періодичні і тимчасові. Розгніваний їх відданістю Карлові XII, він згнобив козацькі племена й розкинув їх войовників по ріжних областях своєї безмежної держави. Одначе його наступники, що поважали останні козацькі військові і громадські інституції, бо боялись, щоб остаточно, утискаючи їх безмежно, не кинути в підданство туркам або Польщі, або кримським татарам. Та з хвилиною, коли ці три вороги перестали бути страшні для Росії, козаки опинились у рабстві царату. Тепер їхня прадавня республіканська конституція не істнує, рівність поміж ними зникла...

Унія козаків з Росією була добровільна й умовна — їхні землі з бідою достатні для їхніх мандрівних черед та людности колись чисельної, були спільною власністю цілої нації. Жаден чужинець, навіть росіянин, не міг там осісти без дозволу загалу і Республіка з великою відвагою боронила своїх кордонів проти замахів сусідів.

Ось який був колись стан козаків, стан щасливий, коли порівняти їх колишню цілковиту незалежність з теперішнім цілковитим поневоленням росіянами, нинішними їхніми панами або товаришами рабства. Від часів Мазепи, вони не мали більше великого гетьмана обраного зпоміж себе. Ця гідність була скасована і титул служив лише для декорації кількох фаворитів російських імператриць, як напр. Розумовського та Потьомкіна...

Російський уряд завжди затрівожений і завжди підозрілий, через те, що він завжди гнобить, не обмежився одним забезпеченням себе супроти нації, яка має так багато кігтів. Не вистарчає йому того, що він відбирає їй її вій-

ськову силу, розчленовує її територію й втілює в давні російські провінції. Оце недавно він розпочав розчленування самої нації". [Тут, очевидно, натяк про т. зв. „трансплянтацію" 50 тисяч українців на Кубань і побережжя Криму]. Закінчує автор свій уступ про українців так: „Козацька нація є нині в стані кризи, вона хвилюється і бється під ногою кольоса, що її розчавлює"...

Закінчуємо свій огляд кінця XVIII ст. уступами з праці, члена французького Конвенту і ґенерального прокурора **Ґарона де Кульона.** У свїй праці „Політичні досліди над старою і новою польською державою" (Париж 1795 р.), цілий шостий розділ присвячує він Козаччині та Україні — країні, як він пише, „широкій і родючій, гарній та великій, як пів Франції, де панувала приємна атмосфера свободи, незалежности, братерства й рівности". Торкаючись історії України від часів унії Литви з Польщею, коли Україна стала васальною державою, автор більш докладно спиняється на добі Б. Хмельницького і російської супремації в XVII ст. (подаємо за І. Борщаком): „Цар Петро дав легко козакам корольські обіцянки, яких володарі ніколи не відмовляють, але ніколи й не додержують". Та після скасування української автономії, „велику частину українських земель роздано тому родові кріпаків, яких називають російською шляхтою (дворянством). На Україну наслано російські суди, найбільш підкупні в Европі, й офіцерство російського походження. Наостанку, як Катерина зібрала рабів із усіх своїх провінцій, щоб скласти кодекс, чого так ніколи й не зроблено, і коли підчас того козаки вимагали повернення своїх законів та автономії України — їх делеґатів сковано, перевезено у Петербурґ, де майже всі померли у вязниці від голоду і холоду. Нещасні козаки зробили останню спробу, щоб звільнитися від російської кормиги і на початку цього

століття зєдналися зі шведами... Коли вже на Україні запанував мир, що йде слідом за поневоленням, одного дня Европа дізналася про абсолютне винищення Запоріжців. У свойому маніфесті чеснотлива Катерина [фон Ансбах] закидала запорожцям їх розпусне (!) життя, їх відданість своїм законам, на які вона сама — ця релігійна цариця — присягала, що їх не порушить. З того часу Україна все більше і більше západала у дикий стан".

„Але природа у своїй творчости та свободі могутніша, ніж тиранство" — закінчує Ґарон де Кульон свій уступ про Україну. „Жменя ґотів, що втікла в гори Астурії, зуміла вигнати маврів з усіх провінцій Еспанії; також і ґеній незалежности ходить-блукає поміж нещасними останками українських козаків. І може бути, що недалекий час, як враз з кримськими та кубанськими татарами, під проводом нового Пугачова, українські козаки змінять обличчя Росії, а Україна, поневолена в ріжні доби своєї історії, не зазнаватиме більше сорому, щоб бути скованою від рук, призначених до роботи голкою та веретеном". (Натяк Кульона на російську царицю Катерину з Ансбаху).

VI. ДЕВЯТНАДЦЯТЕ СТОЛІТТЯ

З кінцем XVIII ст., коли російська тиранія насильно скасувала автономний устрій України, знищила українське військо і господарську окремішність, Україна стала звичайною провінцією російської царської імперії. З того часу, а особливо з початком XIX ст., посунуло на „землю обітовану" чимало росіян ріжних професій, стану і віку, що жадібно описували усі багатства „Малоросії". Але при ближчому пізнанні країни та її мешканців мусіли признати правдиве обличчя України під оглядом культурним і національним.

Російський вчений **Василій Зуєв,** що подорожував по Україні в рр. 1781—1782 з доручення російської Академії наук, подає цікаві відомости головно про Слобідську Україну („Подорожные записки Василія Зуева съ Петербурга до Херсона въ 1781 и 1782 гг.", Петербурґ, 1787). В. Зуєв виразно зазначає, що на Харківщині нарід своєю мовою, одягом і звичаями зовсім відмінний від росіян. Зокрема про оселі українців каже, що вони дуже розлогі, всі будови деревляні, вимазані зовні глиною і вибілені; всередині хат дуже чисто. Земля на Харківщині дуже родюча — „куди не поїдеш, скрізь поверхня землі вкрита здебільшого збіжжям, а далі баштани, або овочеві садки". При тім москаля дивує, що українці хоч і мали подостатком „земних плодів", не знали розкошів, не гналися за грішми і наживою, продаючи лише надвишку своїх сільсько-господарських про-

дуктів, а приїзжим купцям продавали лише те, що вже не могли самі використати. Дуже поширені були ярмарки, а на більші ярмарки, наприклад в Сумах, Харкові тощо, зїздилися купці не тільки з російської держави, але також з Польщі, Німеччини, Молдавії, Греції.

П. Шаліков („Путешествіе въ Малороссію", Москва 1803—1804) візджаючи до меж України в 1803 р. писав:

„Побачивши Малоросію, очі мої немогли налюбуватися побіленими хатами, чепурним одягом мешканців, ласкавим, милим поглядом прегарних тутешніх жінок". Автор залюбки описуючи життя і приняття поміж українською шляхтою, був здивований, що поруч зі шляхтою (був. козацькою старшиною), він зустрічав на балях і родини священиків, а на балі в Полтаві захоплювався одною красунею попівною, яка прегарно танцювала. „Цей факт — каже П. Шаліков — може свідчити про ступінь просвіти поміж тутешніми попами і про те, як вони виховують своїх дітей". При тім зауважує: „Чи бачили ви коли-небудь у Росії (с. т. на Московщині) попівну на балі „прыгающую контреданцы?" Загалом — каже автор — не можна рівняти українського священника з московським. „Українські священики своїм поводженням служать приміром для всіх і тому вони користуються особливою повагою". Живуть вони у достатку, бо „просвіта їх відповідає укладові їх життя".

Про українських жінок пише: „Загалом жінки тут милі, майже всі з „томними" і разом з тим палкими очима, в котрих так яскраво виявляється чулість душі і серця. Природа наложила на їх обличчях знак любови і ніжности". Поведінка українок також відмінна: „Тут не Москва: не скоро господиня дому вас уласкавить — не буде зараз же запрошувати вас на вечірку, на обід, на вечерю".

П. Сумароков („Досуги крымскаго судьи", Петербург 1803), коли вне ше вступив на українську землю, занотував: „Інші обличчя, інші звичаї, інший одяг, інший устрій і чую іншу мову. Невже тут межа імперії? Чи не до іншої віздимо держави?"

Живо описує побут і вигляд українців **В. Ізмайлов** („Путешествіе въ полуденную Россію, въ письмахъ", Москва 1800). Про подружне життя він пише, що воно в українців відзначається великою любовю, пошаною і довірям: „Взаємна любов створює в їх домашньому господарстві кращу гармонію і порядок, ніж влада і послух у нас (росіян)... Дівчата мають вільну поведінку, кожна з них є гарна, проворна і приваблива. Вони [селянські дівчата] стрункі і зграбні як на селянок... Усі села і хутори їх розташовані у чудових місцевостях. Кожна хата чиста і біла, в окруженні цвітучих садків". І супроти цього автор зауважує, що в родинному житті москалів панує деспотизм, моральна розхитанність, неестетичність росіянок — не дбають за зовнішній вигляд хат, навколо хат нема рослинности, вбання негарне. Загально про нас Ізмайлов каже: „Українці люблять свою батьківщину і її славу, бо... слава ця завжди була тісно звязана з обовязком патріотизму".

На великі ріжниці поміж росіянами і українцями вказує також **А. Левшин** у своїх „Открывкахъ изъ писемъ о Малороссіи" (1816 р.). В українських селян він відмічає такі характерні риси: побожність, палку любов до батьківщини, войовничість, патріярхальний родинний лад, невинність у молоді і чистоту звичаїв. У селян розвинене почуття власности, а тому нема крадіжок. Українські жінки працьовиті, а мужчини... ледачі. Наприкінці з жа ем додає: „Я мушу сказати про ненависть українців до великоросіян..

Ти легко можеш тут в тому переконатися, бо часто почуєш, як вони (українці) говорять:

— Добрий чоловік — а москаль (як протиставлення!).

Матері лякають своїх дітей словами „москаль".

Про ворожість українців до москалів писав також **Іван Сбітнєв** у своїх „Поѣздкахъ въ Харьковъ" („Вѣстникъ Европы", 1830 р.):

„Тубільці (українці) Охтирки на Слобожанщині вороже ставляться до москалів, так що нагіть на заїздах не хотіли розуміти по московському... Побачивши проїзжих (москалів), українці-селяни залишають працю, починають співати на їх адресу лайливі і сатиристичні пісні, в супроводі голосного сміху і довготривалого гомону".

І. Долґорукий („Дневникъ путешествія въ Кіевъ въ 1817 г.") переїхавши московсько-український етнографічний кордон в Сівську, зразу зазначає: „Інша мова, інші звичаї", помічає також інший вигляд ланів, доріг тощо: „Дороги тут обсаджені деревами", чого нема на Московщині. Говорячи про церкву на Україні відмічає, що український обряд відріжняється від великоросійського, відмінний спів і архітектура.

Пробувши деякий час на Україні московський „князь"-мандрівник пише: „Недалеко Ніжина зустрілися нам гуляки, я почув російські [московські] пісні, серце моє схвилювалося. Я по пас вихилився з карети і закричав:

— Наші русскіє!..

„Я їм зрадів, як приятелям: от що значить батьківщина! І після цього чи можна мене переконати, що я в своїй вітчині, коли буваю на Україні, Курляндії чи Вятці?"

Переїхавши Чернигівщину пише: „Уважайте, що в тутешній країні по селах і містах багато церков побудовано Мазепою. З одних уст і моляться про спасіння його душі

і проголошують [за московським наказом] його анатему (прокляття)". Цікаво, що Долґорукий зазначає ріжні школи на Україні, як продовження українських традицій в культурно-освітній праці козацьких часів, які тепер утримувалися на місцеві кошти міст і навіть приватних осіб. І так в Чернигові відмічає велику ремісничу школу і ґімназію, в Ніжині „Училище вищих наук" Безбородька, повітову ґімназію, грецьке училище і французьку школу для дівчат, в Полтаві — ґімназію, на чолі з І. Котляревським.

За Глуховом, переїзжаючи через Товстодуби, Долґорукий зауважує, що тут „граница Малороссіи".

„Прощаючись з Україною, я кінчу моє оповідання про неї останнім зауваженням: Оскільки я помітив, придивляючись і прислуховуючись, Україна не почувається щасливою, не дивлячись на всі благодати природи. — Політичне сонце її не так гріє, як небесне світло. Вона (Україна) змучена, терпить ріжні тягарі і почуває цілковито — втрачену свободу колишніх віків. Нарікання глухе, але майже загальне".

Михайло Поґодін, професор московського університету, відомий теоретик „офіційної (російської) народности", духовний батько галицького москвофільства, все таки не міг не признати відрубности українців від москалів. У 1842 р. він писав:

„Я люблю малоросійські села. Яка це принада — білі хати в тіні зелених, пишних дерев, розсипаних по схилах гори. Видно з першого погляду, що мешканець їх приятелює з природою, що він любить свій дім-стріху і не кидає його без потреби. Зовсім не так у Великоросії; часто рослинки не побачите коло „ізби" і рідко коли сидить вдома клопотливий господар; він поспішає з промислу на промисл. В нього хата лише для переспання".

Більш цікаві для нас писання про Україну інших чужинців, що не рідко торкалися славної минувшини України та постійно підкреслювали своєрідний характер української культури.

Мальт-Брюн, знаменитий географ данського походження писав у своїй праці „Tableau de la Pologne", виданій у Парижі в 1807 р.:

„Українці (les Ukraincis) — це нащадки київської Руси. Селяни на Україні ощадніщі ніж московські: вони не пустошать у хижацький спосіб своїх лісів. Будинки українських селян гарні і міцні, ніхто з них не носить лаптів, як на Московщині. Вони кремезніше збудовані і більше освічені, ніж селяни, наприклад Литви... Українці вельми інтеліґентні, вільнолюбний дух почувається в їх зверхньому вигляді".

Губерт Вотрен, француз у своїй книжці „L' observateur en Pologne" (Париж 1807) пише, що українці „славетна раса, від якої тремтіли мури Царгороду, Білгороду та Трапезунту", а в новіші часи московський уряд накинув кріпацтво цій „славетній расі, що мала такого ґенія, як Хмельницький".

Інший француз **Шарль Люї Лєсюр,** публіцист і член міністерства закордонних справ, у своїй праці „Histoire des Kosaques" (1812 р.), так характеризує українців:

„Українці більш великодушні, більш отверті, більш ввічливі, більш гостинні і мають більший торговельний хист, ніж росіяни. Вони — українці — уявляють живий доказ перемоги свободи над людьми, що народилися в неволі".

Про гетьмана Б. Хмельницького Лєсюр пише, що гетьман однаково вільно розмовляв мовами турецькою, татарською, українською, польською і латинською.

„Ніколи козаки не мали вождя, якого можна б було рівняти з Хмельницьким. Розумний, освічений, далекозорий, обережний у раді, відважний у битві, він звик витримувати найбільшу втому, невичерпаний у втратах і засобах, активний й у перемозі, гордий у поразках, іноді засліплений долею і завжди великий твердістю характеру, варварської поведінки супроти ворогів, але справедливий і великодушний для своїх товаришів".

Про гетьмана Івана Мазепу Лєсюр пише, що він „до глибокої старости зберіг очі повні вогню, здорового духа і блискучий талант до розмови". Про союз зі шведами каже: „Роздивляючи добре ситуацію Карла XII, не можна не помітити користи, які мусів йому дати союз із Мазепою".

Козаччина, за Лєсюром, цікава „не тільки своїм впливом на тогочасні сусідні держави, але й тим, що мала двох великих мужів: Хмельницького й Мазепу. Для всесвітньої історії Козаччина цікава двома великими подіями, а саме спробою Володислава IV за допомогою козаків зробитися справжнім королем Польщі й окрім того упадком Карла XII. Для політиків історія Козаччини подає приклад незвичайно оригінального урядування на зразок Спарти та Риму. Нарешті для статистиків історія Козаччини цікава тим, що показує, як збільшилася російська держава через приєднання Козаків і України".

Французький лікар **Де ля Фриз,** у своїх „Записках" про полон 1812 р., перебуваючи на Чернигівщині, подає деякі відомости про українські звичаї. З захопленням описуючи українські танці, зокрема „козачок", зазначує, що українки „виконували танець з такою досконалістю і ґрацією, що навіть і на парижській сцені вони заслужили б оплески". Дивується також незвичайним можливостям українського ґрунту і підсоння. Перебуваючи у відомій родині,

що походила з козацької старшини, гр. Завадовських у Ляличах на Чернигівщині, на принятті „дивувався великій кількости ананасів, у Франції зовсім невідомих. Ці овочі вирощують у графських оранжеріях". Далі пише: „Заходили до великої оранжерії, де були цілі алеї столітніх помаранчових дерев, повних овочів; звідси перейшли до теплиці, де вирощували ананаси — ці тропічні овочі".

А. Пішчевич, по походженні серб, що був на російській службі старшиною війська, у своїх „Записках", як сучасник і свідок — подає автентичні відомости про події з так званими „військовими поселенцями" на Україні, що провадилися російською владою під проводом відомого гр. Аракчеєва. На жаль, деякі місця цих „Записок" редакція „Київської Старини" 1886 р. мусіла, з цензурних причин, проминути, як „надто різкі" (проти російського уряду!).

Описані події відносяться до часів „урядування начальника українських козаків" — призначеного російським урядом — гр. Віта (поляка), того самого, котрий, як каже Пішчевич, „возив свою прегарну жінку за головним штабом „князя" Потьомкіна і продавав її цьому вельможі; після він продав її графу Потоцькому". Отже в 1817 р. російський уряд задумав спровадити московські уланські полки до станиць богських українських козаків, а козаків „привернути" до уланів.

„Чотири уланські полки були приведені до Вознесенська. Богські козаки спочатку вирішили їх навіть не впускати до своїх домів, але вкінці не могли протиставитись силі, коли гр. Віт покликав на поміч не тільки два батальони піхоти, але і дві роти гарматчиків. В інших станицях прийшло до боротьби, багато козаків було побито і потоплено в Бозі, заслано на Сибір і бито... В деяких місцевостях жінки, бачучи московських уланів, які йшли на

їх чоловіків, кидалися кінноті назустріч з дітьми на руках, думаючи заступити собою загибель, що була приготована їх чоловікам, але це нічого не помогло... Сам Віт відправився до Михайлівської станиці, де скликав усіх мешканців, вимагав від них послуху царській волі, але вони відмовилися. Тоді він причепився до найстаршого літами козака і вимагав, щоби він показав приклад іншим. Але коли цей сивий старець твердо стояв на тому, що не зрадить і не дасть згоди на те, що принесе біду його співгромадянам, тоді Віт сказав:

— Отже ти будеш служити прикладом для інших.

І наказав стати батальйонові піхоти у лаву і тоді 70-літнього старця пустили через лаву, переганяючи його „шпіцрутеном", наказуючи двом мушкетерам йти перед ним з наставленими багнетами, щоби він (старець) йшов рівним кроком і щоби кожна різга трапила до його достойної спини; а він і без того не міг через свій вік йти інакше, як вельми помало. Старець, бачучи їх перед собою, твердим голосим сказав графу, що був тут присутний:

— Непотрібно їх переді мною, я піду таким кроком яким накажете і всемогутній Бог прийме мій дух...

Барабани вдарили, труби затрубіли і старець пішов на смерть. Не довго треба було йому йти: на другий раз він віддав дух...

Треба уявити собі цей жахливий образ: пригнічений віком мучився під биттям, а фронт оточували усі мешканці михайлівські, поміж котрими були цього старця сини синів і правнуки".

Оповідаючи про інші сцени Пішчевич подає слідуюче:

„До повстанців зачислено було також одного урядовця козаків, молодого і гарного собою чоловіка, що воював проти французів і був нагороджений медалями і „георгієвсь-

ким" хрестом. Його теж перегнали „через строй", при чім був присутний сам гр. Віт. По скінченні екзекуції, прикрили тіло побитого урядовця його мундуром, на котрім висіли знаки царської милости. Він мав ще стільки відваги, що здер їх (знаки) і кинув їх до очей гр. Віта з такими словами:

— Нащо вони мені, коли я ними не міг себе оборонити від безчестної кари?

Це вважалося вже другим проступком цього нещасного. При другій екзекуції урядовець — поки ще міг говорити, виголошував ганьбу новим постановам (наказам), лаяв начальників — і цим закінчив своє життя молодий вояк".

З цілого XIX ст., можливо, найбільш цікавий опис подорожі по Україні **Й. Ґ. Коля** під заголовком „Die Ukraine, Kleinrussland" (1841). Коль, визначний учений і мандрівник, основоположник антропогеографії, переїхав цілу Україну від Харкова до Одеси і від Одеси до Перемишля

Спеціяльно звертає увагу Коль на житлові умови та побут, вказуючи, що українці „жиють у чисто утриманих хатах, що до тебе всміхаються. Вони не вдовольняються тим, що кожного тижня їх миють, як це роблять Голяндці, але ще що два тижні їх білять. Тому їх хати виглядають білі неначе свіжовибілене полотно". В іншому місці пише про хати коло Одеси: „Я був дуже мило заскочений внутрішнім уладженням назовні так мало обіцюючої хати. Лише жити в цій чепурненькій світлиці. На дворі було дуже горячо, а тут мило та холодно. Повітря було гарне, свіже, запашне. Земля була вкрита травою, а на стінах зілля — все було чисте та чепурне. Я не можу, щодо цього, нахвалити українців, якщо рівняти їх з поляками та москалями". Кажучи, що по українських містах багато квітників по дворах, додає: „В неділю йдуть дівчата в ці городи, рвуть ве-

личаві квіти і заквітчуються неначе князівни. Ба навіть ці українські стрункі дівчата так дуже люблять квіти, що в будні при роботі заквітчуються й тоді подобають на жрекині фльори. А, що вони люблять співати, то пережи а-ється по цих селах таке, що рідко деінде стрінеться. Жінки, завінчані, за найтяжчою працею, безустанку співають, мов соловьї. І тяжко живо переказати читачеві лише словами цю повну життя картину!

Коли ми читаємо описи українців деяких письменників (Клярка чи Гофмана), то треба вірити, що це нарід самих Апольонів. Але мандрівник, що вперше побачить цих опалених сонцем і обліплених чорноземним пилом худощавих і змучених людей, подумає, що має перед собою расу огидних варварів. Це так зразу. Бо по докладній обсервації й абстраґуванні від припадковости, зовнішний вид учить про краще. Бо українець, що старанно робить туалету, плекає тіло та бере козацький або ґвардійський однострій, виходить своїм обличчям більше ніжно вироблений і близщий досконалости ніж москаль, а також шляхотніший і кращий". В іншому місці додає: „Українці — чесніші, пильніші, обичайніші та загалом поводяться ліпше від москалів, що їм приписується усі можливі злочинства та нечесности".

Коль не раз торкається взаємовідносин поміж українцями і москалями, вказуючи на ріжницю поміж ними, при чім підкреслює культурну вищість українців над москалями.

„Відраза Українців до Москалів, їхніх гнобителів, є така велика, що це можна назвати ненавістью. Ця ненавість радше зростає ніж слабшає. За те Українці ніколи більше не симпатизували з Поляками, як від часу, коли визволилися з під їхнього панування. Найгіршим словом, яким пятнує Українець Поляка, є „безтолковий Поляк", тоді як Мос-

каль в уяві Українця завжди „проклятий"... Українці мають прислівя:

— Він людина собі нічго, але Москаль.

— З Москалями дружи, але камінь за пазухою держи.

Українці дуже погані російські патріоти. Властива Москалям любов і обожання царя, є для Українців цілковито чужі і незрозумілі. Українці слухають царя, бо інакше не можуть, але його владу вважають чужою й накиненою... Коли ви не хочете образити Українця, то не смієте говорити йому про завойовання України Московщиною, бо Українець свідомий того, що його батьківщина заключила союз з Московщиною, яка зі свого боку обманула Україну".

Наприкінці Коль пише: „Нема найменшого сумніву, що колись велитенське тіло російської імперії розпадеться, й Україна стане знову вільною і незалежною державою. Час цей наближається поволі, але неухильно. Українці є нація з власною мовою, культурою та історичною традицією. Хвилево Україна роздерта поміж сусідами. Але матеріял для будови української держави лежить готовий: коли не нині, то завтра зявиться будівничий, що збудує з тих матеріялів велику незалежну Українську Державу"!

Подібну характеристику вдачі українців та їх великий змисл до мистецтва подає **Гакстгавзен** (1792—1866) у своїх „Студіях" (Ганновер 1847):

„Українці є протилежність москалів. Українець є вдумливий, запальний, радо згадує минуле свого народу і кохається у спогадах про героїчні вчинки своїх предків. Коли його спитати: хто він, то відповість з радістю і гордістю:

— Я козак!

Українці це поетичний, багатий уявою нарід і тому легко собі уявити, яка сила народніх пісень і переказів у них зберіглась. Вони мають великий хист до мистецтва,

а до співу створений у них дзвінкий голос, чутке ухо й память... Непорівняно більше ніж у москалів розвинене в українців і естетичне почуття. Вони мають теж талант до рисунків і малярства. В цілій низці поменших рис характеру, помічається, що українці мають куди більше змислу для краси, ніж москалі".

Дуже цікаві спостереження двох учених-природників Блязіюса і Петцольда, що мандрували по Україні в середині XIX ст.

Й. Г. Блязіюс, професор „Collegio Carolinoin" в Брауншвайґу в своїх „Reise durch Ukraine" (1844), робить широкі порівнання поміж Московщиною і Україною та побутом і псіхологією обидвох народів. Переїхавши московсько-український етнографічний кордон, автор зразу відмічає цю різку ріжницю:

„Ми дійшли до міста Городна, вступили на Чернигівщину... Місто робить миле враження, воно дещо розкинене. Будинки дуже старанно побудовані та чисті, мешкальні кімнати побілені, а широкі вулиці, хоч без камінного бруку, утримувані доволі старанно та добре проїздні". Про самих українців пише: „Їх гордий хід, відмінний від інших одяг, острі характеристичні риси обличчя, великі вуси на цілком голеному обличчі — вказують уже на перший погляд цю зовсім відмінну (від москалів) людність, яка у своїй повній своєрідности показується нам де-що далі, а саме в околиці Чернигова і Києва, на Полтавшині та в Харкові. Наглядна зміна в характері мешканців, їх звичаїв, їх способу життя, їх мешкань нас вражає, тим більше, що незалюднені простори на півдні могилівської губернії не творять якогось особливого постепенного переходу".

На Чернигівщині автор зауважує, що населення „як і всі українці, вважають москвинів за своїх гнобителів, утис-

качів, за ворогів їх свободи... Українці мають зовсім інший контакт з життям та природою, як москвини — нащадки кривичів".

Досить докладно спиняється автор над описом краєвидів та ґрунтів України, говорить про „своєрідний чар" українських степів, про „надзвичайний вигляд чорнозему" та мінливість веґетації, що надає їй інтензивної та могутньої краси"

Кажучи, що українські села є незвичайно великі і розлогі, додає, що „хати стоять поможливости вільно і не дуже правильно, кожна хата має свій овочевий садок з численними яблунями, грушками, сливками та черешнями. Наглядний доказ, що ці села в більшости належать вільним людям. Великий контраст для порівнання з тульськими (московськими) селами, в яких всі хати села стоять в один ряд на одному боці вулиці під одним дахом і де село ділиться взагалі тільки в два ряди. Хат під двома схилами даху годі знайти. Даремно шукати у всіх сторонах Великоросії і у всіх тих селах, які через кріпацтво були поневолені у своїм вільнім змаганню праці, якусь управлену культуру овочів. Великоросові вистарчає буряк та капуста замість овочів і він їсть їх так, як ми овочі з руки — як ми яблуко чи грушку".

Про самі українські хати Блязіус пише: „Відколи ми залишили північну Росію, ми нігде не бачили так чистенько удержуваних хат, як в Козаків. Стіни з дерев'яних брусів у всіх українських мешканнях обліплені знадвору і всередині глиною і чисто побілені. На тих білих глиняних стінах не терплять жадного найменшого сліду бруду".

В одязі українців автор також підкреслює велику ріжницю з ношею москалів і білорусів: „В крою та способі шиття своїх одягів українці значно більше зближаються західним славянам, ніж великоросам... Великорос кладе багато

ваги на те, щоби бути пишно та коштовно одягненим — але зовсім не переймається прогріхами проти чистоти; українець в кожнім разі держиться чисто, а одяг його за те скромний та невибагливий".

Засаднича ріжниця в типі москаля і українця та, що „обличчя українців гладко поголене і тільки чорні вуси мають право залишитися непорушними", тому риси обличчя зачеркнені „значно маркантніше і гостріше". Українці мають „продовгасте обличчя з гострими обрисами, чітко зарисовані губи, гостре підборіддя, струнку майже худу шию".

Торкаючись музики, Блязіус каже, що на Московщині він не бачив музичних інструментів ні в поодиноких людей, ні в публичних приміщеннях. „На Україні звучать кожної неділі і у відпочинкових годинах з кожнього вікна, з кожної світлиці смичкові або дуті інструменти і жадне публичне свято не відбувається без спільної музики". В українців є вроджений талант до музики і вчаться вони грати зі слуху... „Цю здібність мають українці для кожного уміння та мистецтва, до яких потрібно дещо самостійности, тільки що вони свої таланти нерадо використовують для загального добра. Майже у всіх духових прикметах і здібностях українець просто протилежність до москаля. В українців жиє ніжне поетичне почуття, яке виявляється іноді в сентиментальній романтиці. Великорос не показує найменшого нахилу до романтики у своєму світогляді; його жвава практична, часами навіть грубо реальна вдача не може збагнути тонкости в собі замкненого українця і його наскрізь вражливу вдачу. Пісні та фантазії українців нагадують сербську поетичність та лицарський романтизм поляків; їх поетичні туги легко переходять поза межі вузького життьового рівня. Великорос задовольняється тим світом, який він сприймає і вживає життя повною парою; його поезія тільки

збільшує та сприймає цей світ, але не перетворює його. Однобічний та упертий українець в щоденному житті, має жваве ріжностороннє та необмежене велике поетичне відчуття. Гнучкий та податливий в житті великорос, навпаки, односторонній та обмежений в своїй поетичній творчости".

Петцольд, прибувши на Чернигівщину, пише: „Ми потрапили до якогось іншого світу; ми опинилися вже на Україні; усе тут стало відмінне: ґрунт, люди, їх звичаї, їх житла, знаряддя і т. ін. На Україні, починаючи з Чернигівщини, бачимо зовсім інших людей — українців або малоросів, це є галузь славянського племени, що зовсім відріжняється від усіх інших віток цього племени; ріжниця вел. ка і щодо духового характеру та нахилів, щодо мови, до способу життя, звичаїв та хатнього урядження (побуту)".

Петцольд з захопленням пише про красу українського краєвиду, пишні українські садочки навколо хат, селянську садибу, любов до чистоти. Нарешті про науку читаємо такі рядки:

„Українець поводиться на полі науки рішуче з більшим нахилом, хистом і самостійністю, ніж великорос. В той час, коли українець вважає науку за завдання свого життя й віддається їй без сторонніх міркувань, — здається, що великороси взагалі вбачають у ній частенько тільки засіб на те, щоби досягнути зовнішнього відзначення... Між українцями ми знайшли приклади людей, що були багаті на результати власних дослідів і власних міркувань, але не намагалися робити з того галасу".

До половини XIX ст. відносяться також писання відомих чеських письменників та громадських діячів. Хоч вони, під впливом російського „славянофільства", були наставлені проти „сепаратизму" українців, все таки, коли пізнали

українців — не могли не признати їм рації в їх боротьбі за власні національні права.

Відомий чеськй історик **Ф. Палацький** в 1830 р. про українців писав: „Русинський нарід, що до мови відмінний як від росіян (Rusu) так і поляків, вже за давніх віків... На південь русинський нарід простягається аж до Угорщини, ціла Східня Галичина є русинська, звідтам простягаються русини по Поділля, Волинь, Україну аж за Дніпро, до Полтави, також в південній Руси до ріки Кубань... Козаки всі властиво русини, а не росіяне... Мушу констатувати... що русини не „винайдений" нарід. Є цілком самостійним народом".

Як. Коубек, професор ґімназії, що жив у Львові, в 1833 р. писав: „Мова Русинів, як розмовна так і церковна тепер є предметом мого головного заняття, що для Чеха є дуже приємне... Для Чеха є правдивою розкішю розмовляти з Русином".

Також чеський письменик **Карель Гавлічек-Боровський** писав у часопису „Národní Noviny" в 1848 р.: „Русинська мова дуже подібна до чеської, а тому і доступна". А після своєї поїздки до Росії, у статті „Славянин і Чех" так схарактеризував українську проблему у Росії: „Малорус — Україна це постійне прокляття, котре самі над собою проголосили її гнобителі. Так над ними мститься пригноблена воля України... Доки не буде направлена кривда зроблена українцям, доти неможливий справді міжнародній спокій".

Цікавий обширний опис подорожі по Галичині чеського письменника **К. В. Запа** (Прага 1844). Автор приходить до висновку, що „поміж народом чеським і малоруським є велике споріднення: положення країни, мова, фізична по става, деякі звичаї, приповідки". По селах Зап „пересвідчився,

що тутешній русинський говір з уст русинських дівчат — звучить дуже добре, а що лише поляки, своїми наклепами, завели її в таке пониження... Наш чоловік (с. т. чех) в руському краю, навчиться говорити по русинськи значно ліпше, ніж по польськи тому, що тутешня русинська мова (розуміється малоруська) вимагає значно менше ломання язика і шепелявення (ніж польська мова) і вислів (вимова) її приємніший".

З великим захопленням та зворушенням пише автор про народню творчість і звичаї. „Думи малоросів промовляють до глибини душі... Деякі різдвяні напіви незвичайно мене зворушили". Живо описує також Різдвяну ніч на українському селі:

„До мого уха долітали згуки колядників-співаків; наповнювали тихе повітря, як подув лагідного вітру в шумному гаю, як хвиля тихого озера. Ніколи не забуду цього першого враження, яке на мене зробили... найзворушливіші хвилини, котрі денебудь переживав при проявах чистославянської народности".

В кількох місцях Зап пише про українську народню архітектуру і мистецтво:

„Архітектурний стиль русинських селянських церков, найчастіше деревляних, є ориґінальний і дуже мальовничий. Рідко котра не має принаймні одної прегарної бані; часто триповерхові бані, з яких середня вища і гарніша. Коло церкви стоїть деревляна дзвіниця, скрізь після одного взірця, звичайно трохи привітливіша, ніж більшість деревляних дзвіниць старих костелів у Чехії. Всі ці деревляні церкви бувають твором простих теслів, котрі також чимало прикладають рук до різьбарського мистецтва прикрас Храму Божого. Внутрішній вигляд такої церкви буває кращий, понад сподіванки, спеціяльно на іконостасі заховується мистецька

різьба, ясного кольору, позолочена і пофарбована". Про селянські хати каже, що вони чисті і більше схожі на чеські, ніж на польські.

Про українську церковну обрядовість, автор — сам римо-католик, каже, що мусить у кожного „викликати, як що не прихильність, то бодай хоч цікавість — а в мене, починаючи від першого враження, завжди було предметом уваги і поваги". Будучи в Монастирисках на Службі Божій у деревляній церкві, пише: „Хто би в тому моменті, бачучи ціле зібрання (нарід, що молиться) — міг залишитися незворушеним глядачем? О, як би я бажав назавжди заховати (в собі) те живе почуття, котре наповнювало в ту хвилю душу!.. Як близько в тому моменті був мені той нарід, котрий окрім грубої лайки від цілого світу, не чув доброго слова — той нарід, котрому доля завдала такі терпкі, такі довговічні терпіння — пізнав (я) потомків народу смиренного, котрому рука творця вложила до сердець поклад чистої людяности, як найкращу запоруку щасливого життя".

Наприкінці своїх записок К. В. Зап, торкаючись звичаїв, вдачі і виховання українців, подає такий випадок: Їхавши до Перемишлян, дав візнику-українцеві 2 ґроші на снідання. Той — каже автор — за 1 ґрош купив горілку, до того дав собі „з власних засобів" хліб, а другий ґрош: віддав старому жебракові, що стояв перед коршмою.

„В ту хвилю стало мені — каже чех — перед ним (візником) встидно"... А візник — молодий хлопець додав,

— Як я про старого діда не забуду, то за мене Біг не забуде!..

Співробітник згаданого Ф. Палацького, чеський народний діяч, поет і критик **Франтішек Ріґер** (1818—1903) більш рішучо висловлювався про права українців на самостійне життя: „Я визнаю українців за самостійний нарід

знаю Галичину особисто і знаю рівно ж їх літературну мову... Поважайте національні прагнення цього переслідуваного, але до самостійности покликаного народу!.."

Часами і серед росіян були люди, що не встидалися казати правду в порівнанні московського і українського життя. Письменник **Іван Аксаков** писав про свій побут на Україні в 1848 р.:

„Переїхавши поза Харків, я відчув себе в Малоросії — у країні, де здається мало приязни до Руси; не дивлячись на православя, на найближчий звязок, ви одначе не почуваєте себе вдома; впрочім це відноситься до нас (інтеліґенції), але московський чоловік (хлоп) скрізь проходжується без соромливости, хазяїном, і з незвичайним почуттям поблажности... Це властиве і мойому послуговачу Никиті. Він... вельми дурний, неписьменний, недогадливий, сонний і дивиться як колода. Посміх постійно утримуваний на його обличчі на вигляд „хахлів" — розломив йому щелепи. Якось побачивши одного старшину, якого везли на возі парою волів, він реготався протягом цілого перегону на 25 верстов; найкращим його заняттям було дратувати хахла-візника".

Іншим разом в листі з 1865 р., як старшина московських військ, що переходили через Україну, Аксаков пише:

„На Україні нас зустрічають [підчас походу] безпорівнання краще ніж в Росії [на Московщині]: майже скрізь священники з хрестом, образами і хоругвами виходять на зустріч з натовпом цікавого народу; впрочім і по хатах мешканці, особливо господині, з жіночою дбайливістю заздалегідь нагрівають світлиці, лаштують постіль і наварюють всякої всячини; в їх очах ми спочатку є досить цікавими людьми, змученими, бідними мандрівниками, що відправляються на таке страшне діло — як на війну. Але швидко це почуття охолоджується і вони не дочекаються

коли їх залишить військо бородатих москалів. Давно вже Малоросія не бачила бородатого російського війська і при новій зустрічи з ним мусить зазнати то саме почуття образи і обурення, яке зазнала колись. Наші вояки залишаються зовсім байдужі до згаданої уваги, навпаки, грубіянством і цинізмом жартів ображають українок, вимагають ще раз (їжі) від господині, що стільки клопоталася над гостиною, насміхаються над „хахлами", як ненажерливі вовки на овець, кидаються на горілку, перепиваються і пяні до огиди; а на ранок господиня побачить, що в нагороду за її гостинність у неї багацько гусей і кур покрадено і порізано. Так що на другий день, коли трапиться „дньовка" (перехід війська) — господиня або нічого не готує, або замикає усі речі на колодку"...

Українська пісня завжди робила велике враження своєю високою культурою не тільки на кожного мандрівника, а також на знавців цієї справи. От наприклад поет **Фрідріх Боденштедт,** що в рр. 1840—1845 подорожував по Росії, Україні і Малій Азії, у передмові до своєї збірки перекладів українських народніх пісень на німецьку мову („Поетична Україна", Штутґарт 1845) писав:

„Український нарід, що хотів оборонити свою свободу перед поляками й москалями, пережив довгу й тяжку боротьбу й нарешті знемігся... Та мало в кого є таке привабливе й поетичне минуле, як в українців. Відокремлення лицарських запорожців і орґанізація українських козаків; їх вожді, від Остапа Дашкевича до Хмельницького; відтак Виговський, Дорошенко, Тетеря, рознузданий Брюховецький зі своєю черднею; Мазепа славний на весь світ старець, якого життя є так само загадкове, як кохання дочки Кочубея; вченість київського духовенства, що виявило стільки добродійного впливу на Московщину; лицарськість у харак-

тері української аристократії; буйність народу, — оце названі тільки по імени елєменти поетичности й принади української історії". Про саму українську пісню читаємо:

„Нехай запашні українські пісні мов жалібні вітри віють на німецькі левади і оповідають, як діти України колись любили й боролися... У ніякій країні дерево народньої поезії не видало таких великих плодів, нігде дух народу не виявився в піснях так живо і правдиво, як серед українців. Який захопливий подих туги, які глибокі, людяні почування в піснях, що їх співає козак на чужині! Яка ніжність у парі з мужеською силою пронизує його любовні пісні... Справді, нарід, що міг співати такі пісні і любуватися ними, не міг стояти на низькому ступні освіти. Цікаво, що українська народня поезія дуже подібна іноді, своєю формою, до поезії найбільш освічених народів Західньої Европи... Важну ролю грає всюди жінка, з її мягкими, ніжними почуваннями, бо ж і в історії України багато схожого з лицарським середньовічним світом. Дуже тісно живе українець з природою і бере з неї ці чудові малюнки, що є в його піснях".

Подібні думки висловлює також інша авторка перекладів українських історичних пісень на німецьку мову **Тальві** (1866 р.): „Визвольна боротьба проти ворогів України зродила дуже багато гарних і могутніх (українських) пісень. Формою і характером та сміливістю поетичних почувань вони дуже й дуже відмінні від великоросійських. Сміливий розмах історичних українських пісень нагадує шотляндські баляди. Козак не піддається долі, а з нею бореться, бо українська пісня зродилася під свист куль, під брязкіт шабель у часі довгих воєн, що століттями кипіли від Карпат аж поза Дніпро".

До 1847—1850 років відноситься перебування на Україні

відомого французького письменника-романіста **О. Бальзака.** Жив він у селі Верхівні на Київщині у своєї коханої Еви Ганської, з котрою одружився в Бердичеві в 1850 р., за кілька місяців перед своєю смертью. О. Бальзак, у своїх листах до родини, подає загальні риси українського життя, зокрема торкається господарських відносин, ґрунту, підсоння, рослинности України, згадує першорядну фабрику сукна у Верхівні і т. д. „В царстві квітів і зелені" — як називає О. Бальзак Україну — є багато контрастів і див:

„Не можна уявити собі просторів та врожаю на цих землях, котрих ніколи не гноять, і на котрих щороку сіють жито" Про Київ читаємо:

„Я бачив північний Рим, місто православя з 300 церквами, багацтвами Лаври, св. Софії, степів. Цікаво раз побачити... На протязі 15 або 20 днів контрактів (ярмарку) до Київа приїздять зі всіх кутів Росії, буває такий рух у справах, забавах, що неможливо, щоб я описав тобі, або ж кому іншому... Я бачив на контрактах у Києві чудесні килими в такому роді, як мені подарувала в останньому році п. Г. і між іншими річами 12 крісел чудового виробу".

Про химерні здібности українців до куховарства Бальзак пише: „Можливо, що мені вдасться Вас подякувати за цю приятельську послугу, як Ви приїдете на Україну, в цей рай земний, де я запримітив уже 77 способів приготовлення хліба, що дає високу ідею про винаходи населення комбінувати самі прості речі. Чи так воно само й на Литві? Готуєте Ви там каші на 77 відмін"?

Інший французький письменник та історик **П. Меріме** у розвідці „Козаки України та їх останні гетьмани" (Париж 1854) писав: „Перехід українських козаків (до Московщини), наніс жахливий удар Польщі, і навпаки, зменьшення Польщі приспішило страту ними самостійности".

В іншій його праці про Б. Хмельницького читаємо:

„Виборний представник невеликої нації, оточеної могутніми сусідами, він посвятив своє життя на боротьбу за її самостійність. Здібний розєднувати своїх ворогів, як і зберігати єднання поміж вільними групуваннями, якими сам заправляв, неустрашимий, войовничий, багатий засобами політик, обережний в успіху, незломної твердости в невдачах... Б. Хмельницький був відважний, хитрий, завзятий; мав інстинкт війни... Вся його влада спиралася на переконанні всіх козаків, що він міцно звязаний з їхніми інтересами. Його амбіція, правдиво сказати, була наслідком патріотизму або абсолютної відданости до цієї дивної спілки, яку називаємо Запоріжською армією... Він хотів заснувати таку аристократію, як польська, але менш жорстоку й доступну для кожної відважної й порядної людини. Ідеї підняти селян до ранги козаків він не мав ніколи, але ж розбуджував її скрізь навкруги до такої міри, що навіть Німеччина, чужа славянським звичаям, серьозно спалахнулась".

Закінчуємо свій огляд знаменитою подією у французькому Сенаті, що сталася в 1869 р. Відомий французький сенатор, політик і редактор впливового часопису „La Patrie" **К. Делямар,** вніс до французького Сенату петицію в українській справі, яку пізніше видав окремо під назвою „15-ти мільоновий европейський нарід, забутий в історії". Там читаємо такі знамениті слова:

„В Европі існує нарід, забутий істориками — нарід Русинів, $12^1/_2$ міл. під російським царем і $2^1/_2$ міл. під Австро-Угорською монархією. Нарід цей такий же численний, як нарід Еспанії, втричі більший за чехів і рівний по кількости всім підданим корони св. Стефана. Цей нарід існує, має свою історію, відмінну від історії Польщі і ще більше відмінну від історії Московщини. Він має свої традиції, свою

мову, окрему від московської й польської, має виразну індивідуальність, за яку бореться. Історія не повинна забувати, що до Петра І той нарід, який ми нині називаємо рутенами, звався руським, або русинами і його земля звалася Русью і Рутенією, а той нарід, який ми нині звемо руським, звався москвинами, а їх земля — Московією. В кінці минулого століття всі у Франції і в Европі добре вміли відріжняти Русь від Московії".

Був це останній, шляхотний голос Західньої Европи другої полєвини XIX ст. про українську справу, останнє пригадування про українців! Пізніше прийшла найтемніша сторінка „віку гуманізму", коли російський уряд, підсичений московським шовінізмом, уживає найбільш рафінованих способів для цілковитої нівеляції і заглади української культури, побуту і психологічних особливостей українців. Европа про нас стала забувати... Але перша і друга революція на Україні та відродження Української Державности 1917—1920 років і дальші роки, зробили справжній переворот в справі пізнання України серед чужинців. Ця цікава і важлива сторінка нашої сучасности може стати темою другої книги.

ЛІТЕРАТУРА

Аделюнґ Ф., Kritisch-literär. Übersicht der Reisenden in Russland bis 1700, deren Berichte bekannt sind. Bd. I—II. Петерб. 1846.

Аксаков, И. С. Аксаковъ въ его письмахъ, Москва 1888.

Александренко М., The Zaporogue Cossacks as described by an English Ambassador in Russia. „The Academy", London, t. XXXV, No. 902.

Аленський П., Подорож патріярха Макара, „Життя і Знання", Львів 1935, ч. 4—12; 1936, ч. 1—8.

Андрусяк М., Слобідська Україна в очах російського подорожника в 1781 р. „Жит. і Зн.", Львів 1936, ч. 2, ст. 55—56.

Багалій Д., Колонизація Новорос. края. „Кіев. Старина", Київ 1889, IV.

Барвинський Б., „Україна Боплянa", „Стара Україна", Львів 1924, ч. I.

Библіотека иностранныхъ писателей о Россіи, С.-Петербургъ 1836.

Блязіюс Й. Г.,Reise in Europäischen Russland...Брауншвайґ, 1844.

Блез де Віженер., La description du royaume de Pologne... Париж 1573.

Бодештедт Ф., Die poetische Ukraine, Штутґарт, 1845.

Боплян, Description de l'Ukraine. Rouen. Вид. рр. 1650, 1651, 1660, 1661.

Борщак І., Бібліоґрафічні мандрування, „Книга", Відень 1921, ст. 4—6. — Великий Мазепинець Григорій Орлик, Львів 1932, — Вольтер і Україна, „Україна", Київ 1926, ч. I, ст. 34—42. — Мазепа людина й історичний діяч. Записки Наук. Тов. Шевченка, т. 152, Львів 1939. — Гетьман Пилип Орлик і Франція, Записки НТШ, т. 134—135, Львів 1925, ст. 79—136. —Мазепа і тодішня франц. преса, „Гром. Думка", 1920, 15.VIII. — Наполеон і Україна, Львів 1937. — L'Ukraine dans la

littérature de l'Europe occidentale , „Le Monde slave" Париж, 1935, т. I.

Бочкарев, Московское государство XV—XVII вв. по сказаніяхъ иностранцевъ, Петербурґ, 1914.

Брик I., Матеріяли до історії українсько-чеських взаємин, Записки НТШ., Львів, т. XV.

Брун Ф., Путешествія и посольства г. Гильбера де Ланнуа... въ 1399—1450 годах. Записки Одес. Общ. Ист. и Древ., III, Одеса 1853, ст. 433—465.

Вебе́р Ф., Das veränderte Russland... Frankfurt 1721.

Веліні Г., Донесеніе Готарда Веллинга... о переговорахъ съ Бог. Хмельницкимъ (1657), „Архивъ Юго-Зап. Рос.", ч. III, т. VI, ст. 201—207.

Віміна А., Historia della guerre civili di Polonia. Венеція 1671.

— Донесеніе о козакахъ и Хмельницкомъ (1651), „Кіев. Стар.", 1900, т. 68.

Вольтер, Histoire de Charles XII, Руан, 1731. (Згодом б. 100 видань!).

Вотрен Г., L'observateur en Pologne, Париж, 1807.

Гакстгавзен, Studien über die inneren Zustände... Гановер 1847.

Hacquet B., Neueste... Reisen... durch die Dacischen und Sarmatischen oder nördlichen Karpathen, Ніренберґ. 1794.

Гаркаві А., Сказанія мусульманскихъ писателей о славянахъ и русскихъ. Петербурґ, 1870.

Герберштайн С., Rerum Moscoviticarum Commentarii, 1549.

— Записки о Московіи бар. Герберштайна. Съ латин. базельск. изд. 1556 г., пер. А. Аношимовъ, Петербурґ 1866.

— Записки о московитскихъ дѣлахъ, Петербурґ 1908.

Гільдебранд К., Dreyfache Königl. Schwed. Legations-Reiss-Beschreibung in Siebenbürgen, die Ukrain, und Türkey nacher Constantinopel, Alss ihr Königl. Mayt. zu Schweden Carolus Gustavus glorwürdigsten Andenckens, den Legaten Ao 1656 et 1657 an solche Örter abgesand, zum stetswehrenden Gedächtnis auffgezeichnet. (Рукопис в архіві в Штеттіні).

Ґмелін С. Ґ., Путешествіе по Россіи... Самуила Георга Гмелина, въ 1768 до 1771 гг. Петербурґ, 1773—1785.

— Reise durch Russland... Петербурґ 1770—1784.

Голубець М., Україна перед лицем Европи, „Н. Час", Л. 1935.

Горленко В., Украина въ изображеніяхъ французовъ. В. Горленко, Южно-русскіе очерки и портреты, Київ 1898, стор. 131—152.

Грушевський М., Виїмки з жерел до історії України-Руси до пол. XI в. Львів 1895. — Історія України-Руси, т. I—IX.

Де Лямар К., Un peuple européen de quinze millions oublié devant l'histoire. Pétition au Sénat de l'Empire demandant une réforme dans l'ensegnement de l'histoire, Париж 1869, ст. 24, 8°.

Де Ля-Невіль, Relation nouvelle et curieuse de la Moscovie, Париж 1698.

Долгорукій И., Дневникъ путешествія въ Кіевъ въ 1817 г. Чтенія в И. Общ. Ист. и Древ. при Моск. Унив., кн. II, Москва 1870.

Дорошенко Д., Die Ukraine im Lichte der west-europäischen Literatur, 1927,

Замисловський Е., Герберштейнъ и его историко-географическія извѣстія о Россіи, Петербурґ 1884.

Заплсталь Ф., Rusini a naši buditelé, Прага 1921.

Запп К. В., Cesty a procházky po Halické zemi, Прага 1844.

Зола Е., Бальзакъ, „Вѣстникъ Европы", 1877, кн. I, ст. 257—296.

Зуєв В., Путешественныя записки Василія Зуєва, отъ С.-Петербурга до Херсона въ 1781 и 1782 гг., Петербурґ 1787.

Емельянов, Путешествія Гильбера де-Ланноа въ восточныя земли Европы. „Универс. Извѣс.", Київ 1873, ч. 8, ст. 1—46.

„Europäische Fama", Ляйпціґ 1704, 1706.

Измайлов В., Путешествіе въ полуденную Россію, въ письмахъ. Москва 1800—1805.

Cyaneae, oder die am Bosphoro Thracico, Ligende hohe Stein-Klippen, Авґсбурґ 1687.

Клепатський П., Огляд джерел до історії України, Камянець 1921.

Кларк Е. D., Part the First, Russia, Tartary and Turkey, London 1811.

— Travels in varions countries of Europa, Asia and Africa, London 1810—1813.

Ключевський Е., Сказанія иностранцевъ о Россіи, Москва 1865.

Козубський Е., Замѣтки нѣкоторыхъ иностранныхъ писателей о Россіи въ XVII в. „Журн. Мин. Нар. Прос.", 1878.

Кокс В., Travels in to Poland, Russia, Sweden and Danemark, London 1785, 1787.

Колесса О., Погляд на історію українсько-чеських взаємин од X до XX ст. Прага 1924.

Коль Й. Ґ., Reisen in Südrussland, Дрезден, 1838.

— Die Ukraine. Kleinrussland. Дрезден-Ляйпціґ, 1841.

— Reisen im Inneren von Russland und Polen. Дрезден 1841.

Комарніцкі З., Kronika Dytmara biskupa Merseburgskiego, Житомир 1861.

Корб Й. Ґ., Diarium itineris in Moscoviam Perillustris. Відень 1701.

Кордт В., Чужоземні подорожі по Східній Европі до 1700 р. (Бібліографічний огляд). Київ 1926.

Косач Ю., Україна в „Секретних мемуарах про Росію“ Ф. Ш. Масона, „Діло“, Львів 1938, ч. 5.

Крупницький Б., Гетьман Мазепа в освітленню німецької літератури його часу, „Зап. ЧСВВ“, т. IV, ч. 1—2, Львів 1932.

Левшин А., Письма изъ Малороссіи, Харків 1816.

Лелевель Л., Gilbert de Lannoy i jego podroze, Познань 1848.

Лесюр Ш. Л., Histoire des Kosaques, Париж 1812, 1813.

Ліске Кс., Cudzoziemcy w Polsce, Львів 1876.

Лянскоронський В., Гильом Левассеръ де Бопланъ и его исторично-географ. труды относит. южной Россіи, Київ 1901.

Ляну а Ж. Voyages et Ambassades 1399—1450. Mons, 1840.

— Путешествіе по Литвѣ въ XV в. Жильберта де Лануа, „Вѣстникъ Зап. Россіи“, Вильно 1867, ч. 7, ст. 38—47.

— Путешествіе по Южной Россіи въ 1421 г., Одеса 1852.

Лясота Е., Путевыя записки Эриха Лассоты. Перев. съ примѣч. Ф Бруна, Одеса 1873.

— Tagebuch des Erich Lassota von Steblau, Галле 1866.

Мальмсбюрі Гаррис, лорд о Россіи, „Русск. Архивъ“, 1866, ст. 1466—1512.

Мальт-Брюн., Tableau de la Pologne ancienne et moderne, Париж 1807.

Маршал Й., Travels... in the Years 1769—1770. London 1763, 1792.

Массон Ш. Ф., Mémoires secrets sur la Russie, Париж, 1800—1802. Англійський переклад, 1895.

Мемуары, относящіеся къ исторіи Южной Руси. Т. I, Київ 1890; Т. II, Київ 1896.

Меріме П., Les Cosaques d'autrefois, Париж 1863.
Міллер Л., Sententzionalische Historien, oder warhaffte Beschreibung der fürnembsten polnischen, liffländischen, moscowitertschen, swedischen und andern Geschichten, Ляйпціґ 1585.
Мінко П., Semper idem, „Діло". Львів, 1935, ч. 165.
Минцлов С. Р., Обзоръ записокъ, дневниковъ, воспоминаній, писем и путешествій относящихся къ исторіи Россіи, Вып. I—V, Новгород 1911—1912.
Молчановський Н., Англійское извѣстіе 1736 г. о Запорожцахъ. „Кіевс. Старина", Київ 1889, XI, ст. 444—447. — Донесеніе венеціанца Альберто Вимина о козакахъ и Б. Хмельницкомъ, „Кіевская Старина", 1900, I, ст. 62—75.
Monumenta Poloniae historica, Львів 1864, т. I.
Нѣсколько рѣдкихъ и малоизвѣстныхъ иноязыческихъ сочиненій, относящ. до Петра Вел. и его вѣка. „Отеч. Запис." 1856, II, ст. 145—394.
Огоновський В., Літ тому сто, „Наша Батьківщ.", Львів 1937, ч. 7—8, ст. 163—165; ч. 10, ст. 221—227; ч. 11, ст. 250—254.
Олянчин Д., Опис подорожі шведського посла на Україну 1656—1657. Записки НТШ., т. CLIV, Львів 1937, ст. 41—69.
Омельченко Г., Карель Гавлічек-Боровсьний, „Літ.-Науковий Вісник", 1926, ст. 335—345.
Папроцкі, Panosza to jest wystawienie panow i paniat ziem ruskich i polskich, 1599.
Пеленський Є. Ю., Райнер Марія Рільке й Україна, „Діло", Львів 1935.
Переяславський О., Україна XVII в. в світлі тогочасного Заходу, Записки ЧСВВ., т. VI, в. 1—2, Львів 1935, ст. 326.
Петцольд А., Reise im westlichen und südlichen Europäischen Russland im Jahre 1855.
Пішчевич А. С., Бугскіе козаки и украинскіе уланы. „Кіев. Стар"., Київ 1886, ч. 2, ст. 387—394.
Пржездзецкі А., Podroze po Polsce w XII, XV w. „Biblioteka Warsz.", 1844, т. IV, ст. 165—174.
Савченко Ф., Бальзак на Україні, „Україна", Київ 1924, 1—2.
— Козаччина у французькому письменстві та козакофільство Меріме, „Україна", Київ 1925, ч. 5, ст. 38—59.

Січинський В., Вступ до українського краєзнавства, Прага 1937, ч. II, ст. 57—119: Чужинці про Україну.
— Данський посол про Козацьку Україну і Московщину, „Літ. Черв. Калини", Львів 1936, ч. 7—8, ст. 7—10; ч. 9, ст. 9—13.
— Нові знаходи старих мап України XVII—XVIII ст. Праці Географічної комісії Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові, Львів 1935, ст. 119—128.
— „Diarium" Йогана Корба про Московщину й Україну доби гетьм. Мазепи, „Український Вісник", 1941, ч. 32—33
— Подорожна книжка 1687 р. про Україну, „Календ. для всіх" на 1935 р., Львів 1934, ст. 59—62; „Нар. Воля", Скрентон 1934, ч. 25.
— Чужинці про Україну, Львів 1937, ст. 210; III вид. Львів 1939, ст. 210; IV вид., Прага 1942, ст. 244.
— Україна на европейських мапах, Збірник „Українське Краєзнавство", Прага" 1945, ст. 27—50.
Сиповський В., Україна в російському письменстві, Київ 1928.
Сумароков П. И., Досуги крымскаго судьи. Петерб. 1803, 1805.
— Путешествіе по всѣму Крыму и Бессарабіи въ 1799 г. Москва 1800.
Томашівський С., Із записок Каролінців, Записки Наук. Тов. Шевченка, т. 92, Львів 1909.
— Словацький висланник на Україну. Наук. Збірник присв. М. Грушевському, Львів 1906, ст. 301—345.
Ферраро Ґ., Relazione dell' origine e dei costumi dei Cosacchi, fata l'anno 1656 da Alberto Vimina, ambasciatore della Republica di Venecia, e publicata del Prof. G. Ferraro, 1890.
Флетчер Д., Of the Russe Common Wealth, or maner of gowernement by the Russe Emperour (commonly called the Emperour of Moskovia), 1591.
— О государствѣ Русскомъ, Льондон 1857, II вид. Петер. 1905.
Хоєцький К., Записки (1768—1776), „Кієв. Стар.", 1883, ч. 1, 3, 11, 12.
Шаликовъ К. П., Путешествіе въ Малороссію, I—II, Москва 1803.
— Другое путешествіе въ Малороссію, Москва 1804.
Шемякин А. Н., Жизнеописанія древнихъ, средневѣковыхъ и нового времени путешественниковъ, посещавшихъ Россію, Москва 1865.
Языков, Собраніе путешествій къ Татарамъ, Петербурґ 1825.

РЕЄСТР АВТОРІВ ЧУЖИНЦІВ

РЕЄСТР ІЛЮСТРАЦІЙ

З М І С Т: